

ROSVOUDEN LIIKE – VARHAINEN RAUTATEOLLISUUS, TERVATALOUS JA SOSIAALINEN ROSVOUS 1860-LUVUN KAINUUSSA¹

JOHDANTO

Nuori Eino Leino samoili 1800-luvun lopulla toistuvasti synnyinseutunsa Kainuun mereksi-kin kutsutun Oulujärven rantamilla. Erityises-
ti Leinoa veti puoleensa Kivesjärvestä Oulu-
järveen laskevan Varisjoen ympäristö, jonka
varrella sijaitisi hiljentynyt Kiveksen² kylä. Rei-
lu sukupolvi aikaisemmin kylässä oli toiminut
tarunhohtoinen rautaruukki, mutta Leinon
aikana siitä olivat jäljellä vain sammaloituneet
rauniot ja paikallisten asukkaiden muistitieto.
Kylän kiehtova menneisyys teki Leinoon niin
syvän vaikutuksen, että hän sijoitti ympäris-
töön runoelman (1901) ja romaanikatkelman
(1898)³. *Kivesjärveläiset*-runoelmassa ruukin
rakentaminen mullistaa kylän elämän perin-
pohjaisesti:

Toki toista ruukki tuopi. Ruukissa on rahaa.
Sata miestä päivätyössä veistää sekä sahaa.
Ahot laajat aukeavat, nousee hirsikerrat.
Joka harjan nostajaista juovat ruukin herrat.
Makasiinit mahtavat ja konehuoneet kohoo.
Paljon siitä mahtavuutta ulommakin uho.
Viestit ulos vierähtää, käy maine maata pitkin:
Kivesjärven ruukissa saa kultaa kulkurikin.
(Leino 1901, 12–13.)

Kaskiviljelystä ja tervanpoltosta kituliaasti
eläneen Nälkämaan keskelle nousi 1800-lu-
vun puolivälissä ennennäkemätön teollinen
tuotantolaitos, joka uhkui modernia lupausta
työstä, toimeentulosta ja edistyksestä. Sitä ih-
mettä kannatti tulla katsomaan kauempaakin.

Ruukin lupaus osoittautui katteettomak-
si. Noin kymmenen toimintavuoden jälkeen
Kiveksen ruukki meni konkurssiin. Vilkas
ruukkiyhteisö purkautui ja katovuosien kes-
kellä seudun valtasi työttömyys. Töiden äkil-
linen katoaminen ruokki sosiaalista epäjärjes-
tystä. Kiveksen tienoilla alkoivat rosvojoukon
laittomuudet:

Ryöväreitä ilmestyy ja rosvojoukkioita.
Nimismiehet, siltavuodit turhaan ajaa noita.
Päällikkönä – sanotaan – on heillä itse Häjy,
Johon ei pysty lyijy, jota ei tuli, ei vesi väijy.
Päättänyt hän hävittää on koko Oulunläänin,
Ettei kukko kieku siellä, ei kuulu ihmis-ääni.
Venehissä he vallitsevat Oulujärven vettä.
Tuskin tohtii kirkkomatkan tehdä asehetta.
Tunkeutuvat taloihin ja juovat sekä syövät.
Kuka tahansa heitä vastustaa, sen kuoliaaksi
lyövät. (Leino 1901, 66–67.)

Leinolle väkivaltainen rosvojoukko on ruukin
edustaman modernin taloudellisen kehityk-

sen vastakohta. Ruukin romahdettua Kiveksen seutu vajoaa hetkessä takaisin Näлкämaan vitsauksiin, nälkään ja kurjuuteen – nyt vielä hirmuisen rosvojoukon uhmaamana.

Leinonkin edustamassa kainuulaisessa tarinaperinteessä ja Kainuun menneitä vaiheita kuvaavissa tietokirjoissa *Kiveksen rosvo* esitetään usein häikäilemättöminä varkaina. Toisinaan heihin liitetään myös sankarimaisia piirteitä. Rosvojen kerrotaan pakoilleen nerokkaasti virkavaltaa ja jakaneen osan saaliistaan köyhille kyläläisille. Hurjimmissa tarinoissa heidät kuvataan Oulujärven merirosvoina, joille sattui jännittäviä kummelluksia. Useimmiten rosvo kuitenkin esitetään yskivän varhaiskapitalismin ja modernisaation moraalittomana lieveilmiönä.⁴

Tutkin tässä artikkelissa Kiveksen rosvojen tarinan yhteyksiä laajempiin yhteiskunnallisiin muutoksiin 1800-luvun puolivälin jälkeisessä Kainuussa. Ensiksi tarkastelen, kuinka varhaisen rautateollisuuden tuotannollinen romahdus ja Kiveksen ruukkiyhteisön purkautuminen loivat välittömät edellytykset rosvojoukon muodostumiselle Kiveksen seudulle. Tämän jälkeen muodostan kuvauksen Kiveksen rosvojen tarinasta käytössä olevan lehtiaineiston, tietokirjallisuuden ja historiankirjoituksen perusteella.

Rosvojen tarina esiintyy vähäisen kaunokirjallisen kuvauksen lisäksi pääasiallisesti kahdenlaisena tekstilajina. Ensinnäkin rosvo seikkailevat Oulujärven ympäristöä ja sen kyliä kuvaavassa populaarissa tietokirjallisuudessa. Niissä rosvojen tarina esitellään tiiviisti muiden suurempaa yleisöä kiinnostavien kainuulaisten historiallisten tapahtumien rinnalla. Usein kirjoittajat ovat valinneet historiallisesti kerrostuneesta rosvojen tarinasta herkullisimmat ja jännittävimmät seikat. Toiseksi rosvo esiintyvät ammattihistorioitsijoiden kirjoittamissa paikallishistorioissa Kainuun ja Kiveksen seudun kehityksen lyhyenä sivupolkuna tai alalukuna. Rosvojen tarina on siis muodostettava varsin hajanaisesta ja todistusarvoltaan vaihtelevasta aineistosta, jota olen punninnut lähdekriittisesti. Tämä tarkoittaa esimerkiksi

sitä, että olen jättänyt joitakin sinällään kiinnostavia tapahtumakulkuja myöhemmän historian tutkimuksen tarkemmin selvitettäväksi, jos näyttöä yhteydestä johonkin alkuperäislähteeseen ei ole aineistossa osoitettu.

Artikkelin tutkimuksellinen päähuomio ei ole Kiveksen rosvojen sosiaalishistoriassa – tämä olkoon jatkotutkimuksen tehtävä. Sen sijaan keskityn tässä tarkastelemaan, millainen yhteys rosvoudella oli Kainuussa 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla tapahtuneisiin sosiaaliin, taloudellisiin ja poliittisiin muutoksiin. Kiveksen seudun rosvous on asetettava laajempaan tulkintakehykseen, eli lupauksensa pettäneen rautateollisuuden, kato- ja nälkävuosien, syvenevän velkaantumisen, omistus- ja valtasuhdemuutosten ja tervanpolton ”raiskaamien” metsien maailmaan. Sovellan Kainuun rosvoihin Eric Hobsbawmin (2005) *sosiaalisen rosvoud*en määritelmää, ja kysyn, missä määrin Kiveksen sosiaalinen rosvous voidaan tulkita kapitalistisen kehityksen muovaamaa todellisuutta haastaneena liikkeenä?

Artikkelia johdattaa ajatus, että rosvouden historiaa on tutkittava osana poliittisen vallan yhteiskuntahistoriaa. Tällöin rosvous ei näyttyä jälkikäteen moraalisesti tuomittavana ilmiönä, vaan ilmiönä, joka kuvaa aikansa taloudellista, poliittista ja sosiaalista järjestystä tuomalla esiin vallinneet valtarakenteet, sen kuinka rosvous konkreettisesti haastoi ne, jotka pitivät hallussaan valtaa, lakia ja resursseja (vrt. Hobsbawm 2005, 21, 28).

RAUTATEOLLISUUDEN KATTEETON

LUPAUS

Kivesjärveläisten alussa alkavat liikkua huhut ruukin perustamisesta. Tervanpolton ja kaskiviljelyn maakunnassa ajatus teollisesta laitoksesta herätti hämmästyä, mutta myös pelkoa. Ruukki edusti tuntemattoman aikakauden alkua. Leinon romaanissa epäilystä kuvataan

perinteisen elinkeinonsa kohtaloa pohtivan tervatalonpoika Vornan ajatuksilla:

Hänestä [Vornasta] oli kuin olisi äkkiä hyllynyt alla koko se kova maaperä, josta hänen isänsä ja isoisänsä ja kaikki Lapinlahden Vornat olivat elatuksensa ottaneet -- Jotakin uutta oli edessä, outoa ja pahaa, eikä tiennyt, minkä niemen takaa se katsoi ja missä tuulessa se tulisi. (Leino 1962, 407.)

1800-luvun puolivälissä ympäri Kainuuta todella perustettiin kuusi rautaruukkia (Turpeinen 1985, 155). Voidaan puhua jopa ruukki-boomista, Leinokin mainitsi ”ruukkien juuri tulleen muotiin”. Toisin kuin Leino antaa ymmärtää mitään tarunhoitoista ei rautateollisuuden leviämisessä ollut. Kainuun varhaisen ruukkiteollisuuden taustalla olivat suurvalta- ja elinkeinopoliittiset syyt.

Liitettyään Suomen keisarikuntaansa Venäjä pyrki irrottamaan Suomen Ruotsin taloudellisesta vaikutuspiiristä. Suomen riippuvuus Ruotsin rautamalmista haluttiin katkaista etsimällä omia malmiesiintymiä. Niukoista vuorimalmilöydöksistä johtuen oli turvaututtava järvimalmiin, jota löytyi Sisä-Suomen järvien pohjista. Valtio alkoi 1830-luvulla tukea voimakkaasti järvimalmia käyttäneiden ruukkien perustamista. Se helpotti ruukkien rakennuslupien myöntämistä, antoi ruukin perustajille korottomia lainoja ja takasi ruukkiyrityksille verovapauden aina 20 vuoteen saakka. (Laine 1952, 41–43; Turpeinen 1985, 150; Salonkorpi 1999.)

Syrjäisestä sijainnistaan huolimatta Kainuu näyttäytyi nyt kiinnostavana investointikohteena. Maakunnassa näytti olevan kaikki, mitä toimiva ruukkituotanto tarvitsi: valjastamatonta vesivoimaa, runsaasti järvimalmia, metsävaroista saatavaa puuhiiltä sekä edullista työvoimaa. Ruukki-investointeihin ryhtyivät tervakaupassa, piensahateollisuudessa ja laivanvarustuksessa pääomia kerryttäneet Raahen ja Oulun porvarit. Asiaan kuului, että he hallitsivat useampaa kainuulaista ruukkiyri-

tystä yhtäaikaisesti.⁵ Kainuulaisen rahvaan vuosisataisesta kotikutoisesta järvimalmin jalostamisesta tuli ”säätyläisten harrastus” (Laine 1952, 45–49).

Seudun harvat oppineet toivottivat ruukit ilomielin tervetulleeksi. Papisto jopa osallistui ruukkien perustamiseen, kun Hyrynsalmen kirkkoherra Johan Wegelius perusti Suomussalmelle Ämmän ruukin. Kainuun poliittista elämää hallinneet muutamat virkamiehet ja papit käyttivät ruukkeja myös perusteluna isojoalle, sillä ruukkiteollisuus tarjoaisi työtä maattomaksi jääneelle väestölle. (Turpeinen 1985, 150–151.) Ruukin patruunat esiintyivät myös mielellään Kainuun köyhän väestön hyväntekijöinä. Esimerkiksi Kiveksen ruukin perustaja lääninkamreeri ja kollegioasessori Carl Gustaf Bergbom (1798–1861) perusteli senaatille ruukkilupahakemustaan halullaan ”auttaa Oulujokivarren köyhää väestöä, jonka suruihin ja vaivoihin hän oli ottanut osaa” (sit. Laine 1952, 119).

Kiveksen ruukin tarina ei alkanut suurelta osin. Pieni ruukki perustettiin Oulujärven länsikulmassa Vaalassa sijainneen Myllyrannan ruukin apuruukiksi. Se toimitti vesiteitse harkkorautaa Myllyrantaan jalostettavaksi. Ruukin toiminta lähti onnistuneesti käyntiin, ja sen rautaa pidettiin ruotsalaista ostarautaa parempana. Myllyrannan pääruukin jatkuvat vaikeudet⁶ kuitenkin pitivät yrityksen kokonaistuotannon vähäisenä. Huippuvuonna 1855 yritys tuotti rautaa 42,5 tonnia, eli tilavuudeltaan reilut 5 kuutiometriä, mikä on nykymittapuulla hämmästyttävän vähän. Tuotanto yski pahasti, sillä jo seuraavana vuonna tuotantomäärät putosivat puoleen. (Laine 1952, 122; Väisänen 1998, 218; Romppainen 2013, 750–753.)

Rahoitusvaikeuksien seurauksena Myllyrannan omistus siirtyi vuonna 1859 pietarilaiselle yhtiölle. Usko kainuulaisen rautateollisuuden kannattavuuteen ei kuitenkaan kadonnut. Koska Myllyrannan ruukki kärsi malmin ja puuhiilen toimitusvaikeuksista, päätettiin rakentaa uusi rautamasuuni Kiveksen

kylään Varisjoen alajuoksulle, jossa hyvälaatuista järvimalmia ja metsävaroja oli saatavilla. Hanke oli mahtipontinen: venäläisten rahoilla rakennettiin suuret työväen kasarmit, varastot, silta- ja patolaitteet sekä komea päärakennus, joka Leinon sanoin oli niin pitkä, että ”aamu kun on tässä päässä, toisessa on jo ilta”. (Laine 1952, 124–126, 143–144; Romppainen 2013, 750–753; Leinonen 2014.)

Vaikka ruukin päärakennus, varastot ja kasarmit valmistuivat, kookasta masuunia ei saatu kivijalkaa korkeammiksi. Paikan päällä rahan-kulumista ihmettelemässä käyneet pietarilaiset tarkastajat raportoivat, että töiden pitkittyminen johtui ”leväperäisyydestä ja huikentelevasta, ylevästä elämäntyylistä” (Leinonen 2014). Leinonkin tarinassa ruukki tunnettiin nimenomaan tansseistaan ja juomingeistaan. Venäläisiä oli huijattu: yrityksen arvo oli keploteltu ennen myyntiä todellista arvoa korkeammalle ja kalliit investoinnit oli hoidettu amatöörimäisesti. Seurauksena olivat pitkät oikeusriidat, yhtiön konkurssi ja lopulta vuonna 1866 pakko-huutokauppa, minkä jälkeen laitoksia ei enää koskaan käynnistetty. (Laine 1952, 124–126, 143–144; Romppainen 2013, 753.)

Ruukkibuumi vaihtui nopeaan romahdukseen. Kiveksen kylässä seurauksena oli töiden loppuminen, valtaisa pettymys ja yhteisöä kannatelleiden moraaliotetusten murentuminen. Myös *Kivesjärveläisissä* muutos on draamat- tinen. Lupaus teollisesta kehityksestä kääntyy hetkessä kylään iskeviksi vitsauksiksi ja sosiaa- liseksi kaaokseksi. Leinon tarinassa romahdus johtui tosin tuotannollisten ongelmien sijaan rakkaudesta ja kuolemasta. Paltamon pitäjän suurmiehen, rovastin kaunis Lumikki-tytär rakastuu Kiveksen kylässä vierailleeseen kier- televään taidemaalariin⁷. Taiteilija kuitenkin hylkää Lumikin, minkä seurauksena neito ajaa reellä talvisen kosken sulaan ja hukkuu. Leino kirjoittaa:

Oli niin kuin kirous ois painanut siitä saakka Kivesjärven ruukkia; sen tuntui tumma taakka kaikkialla: tuskin päivää ilman turmaa,

paheet kasvoi, kansa mätäni, riehui rikos, surma.

(--)

Puukotettiin mylläri. Tytär lapsenmurhan teki, Toinen murtovarkauden, min äiti itse näki. Konemestari murskaks meni hammasrattaan siipiin.

Kautta Kiversjärven kylän kauhu kalvas hiipi.

Minkä tytär raiskataan, min pirtin tuli tuhoo.

Onnettuutta, orpoutta Kives-ruukki uhoo.

Miehet karkaa metsiin. Täytyy kirkkomaassa haudat.

Kaikkialla kalisevat kahlehet ja raudat.

(Leino 1901, 65–66.)

Lopulta ruukki ryöstetään ja se palaa. Kun ruukin johtajan Anja-rouva palaa runoelman lopussa vuosien jälkeen Kiveksen kylään, on kuin ruukkia ei olisi koskaan ollutkaan:

Haihtunut kuin höyhen oli Kives-ruukin taru.

Kansa kulki körteissä ja maa oli kylmä, karu.

(Leino 1901, 83.)

Historiankirjoitus ei tunne merkkejä Leinon mainitsemista henkirikoksista, mutta osaa niistä tuskin voidaan sulkea pois. Aikalaiset huomasivat ruukkiteollisuuden romahtami- sen. ”Kahtapuolta alkoiwät tunkea kuntaam- me entisistä työmiehistään kerjäläisjoukkoja, kuorma kuorman ja joukko toisensa perään”, kirjoitti nimetön puolankalainen (sit. Turpei- nen 1985, 154).

1880-luvun alussa Kainuussa ei ollut enää yhtään toimivaa ruukkia⁸. Halvan lainan, verohelpotusten ja edistysoptimismin kannustamina ruukkeja perustettiin suuna pää- nä ilman realistista näkemystä paikallisista erityisolosuhteista tai todellisista tuotanto- kustannuksista. Samalla rautateollisuuden tuotantoteknologia kehittyi harppauksin Etelä-Suomessa, joten kainuulainen tuotanto oli jo syntyessään vanhentunutta. Myös kul- jetusmatkat Kainuusta olivat kalliit: vetovoi- maisimmalle Pietarin markkina-alueelle oli yli

tuhannen kilometrin matka. Kun vielä Aleksanteri III päätti vuosisadan lopulla vähentää suomalaisen rautamalmin käytön murtoosaan, ei rautateollisuuden jatkolle Kainuussa ollut mahdollisuuksia. (Laine 1948, 691–695; Laine 1952, 59–69; Salonkorpi 1999).

RUUKKIYHTEISÖN MURENTUMINEN

Kainuulaiset ruukit olivat varsin tyypillisiä perifeerisen varhaisteollisuuden hankkeita. Tuotantolaitokset jouduttiin rakentamaan syrjä-seudulle, missä oli raaka-aineita ja energiaa, Kainuun ruukkien tapauksessa järvimalmia, puuhiiltä ja erityisesti vesivoimaa. Ruukkien ympärille oli rakennettava kokonainen ”siirtokunta” varastoineen, kauppoineen ja työläisten asuntoineen. Suurimpiin ruukkeihin täytyi rakennuttaa koulut ja kirkot. Paikalle oli houkuteltava myös ammattitaitoinen työvoima: Kiveksen ruukinkin mestarit tulivat muualta. Vasta höyryvoima ja fossiilienergia mahdollistivat tehtaiden mutkattoman sijoittamisen kaupunkeihin, joissa sijaitsi myös runsaslukuinen ja osaava työvoima. (Salonkorpi 1999; Romppainen 2013, 753; vrt. Barca 2007; Malm 2013; Massa 1994, 94.)

Agrariselle sääty-yhteiskunnalle ruukit olivat vieraita kokonaisuuksia.⁹ Ruotsin vallan aikana ruukeissa oli yhtynyt feodaalisuhdetta muistuttava alustalaisuus ja moderni palkkatyömuoto. Ruukeissa työskenteli palkkatyöväestö, mutta ruukin omistamalla mailla työskentelivät alustalaiset, jotka toimittivat työverona polttopuita, puuhiiltä ja maataloustuotteita ruukkiyhteisölle. Senaatin vuoden 1851 metsäasetus kuitenkin lopetti ruukkien rekognio-oikeudet metsiin. Kainuun ruukkiteollisuus ei siis ehtinyt nauttia lain takaamista metsien etuosto-oikeuksista tai alustalaissuhteesta, vaan ruukit joutuivat ostamaan tarvitsemansa maat ja raaka-aineet markkinahintaan (Laine 1950, 409–411; Karjalainen 2000, 86–88.)¹⁰ Kainuulainen ruukki-

teollisuus yski siis myös siksi, että se ei voinut käyttää hyväkseen puolifeodaalisia keinoja. Vasta merkittävien pääomien kasautumisen, toimivien työ- ja rahoitusmarkkinoiden ja halpojen energialähteiden myötä voitiin teollista tuotantoa organisoida ilman valtiollista tai feodaalista pakkoa. (Kerkelä 1996, 312–313; vrt. Malm 2013.)

Ruukkiyhteisöön kytkeytyi ruukkityöläisiä laajempi tilallisten ja tilattomien väestö. Kiveksen ruukkiin tavalla tai toisella toimeentulonsa kietoneita on arvioitu olleen jopa kolmesataa (Leinonen 2014)¹¹. Ruukit vetivät puoleensa toimeentulon mahdollisuuksia elättelevää liikkuvaa väestöä. Usein ruukkilaiset, patruunoista työmiehiin, eivät suvainneet liikkuvaa väestöä, ja heitä kammoksuttiin tautien ja rikollisuuden vuoksi, mutta ennen kaikkea heidät koettiin taloudellisenä rasitteena. (Vilkuna 1996, 48–49.)

Ruukin rahatienesteihin päässeet työntekijät erottautuivat muusta väestöstä. Koska valtion käteisrahasta oli vielä 1800-luvulla pula, Kiveksen ruukki sai luvan lyödä kahden ruplan hopeakolikoita palkanmaksua varten. Ruukkilaiset pystyivät ostamaan sellaisia käyttöesineitä, joita muu rahvas ei kyennyt hankkimaan. (Heikkinen & Lackman 1986, 36; Leinonen 2014; vrt. Vilkuna 1996, 130, 139.) Nimetön puolankalainen kuvasi ruukkilaisten sosiaalisen statuksen kohoamista seuraavasti: ”oliivat työmiehekin mielestään tawallista herraswäkeä -- tahtoivat tehdä eroitusta muun kansan suhteen, muka omistaen itselleen jonkunlaista herrasmaisuuutta” (sit. Turpeinen 1985, 154).

Patruuna piti ruukkiyhteisössä kiistämättöntä valtaa. Sitä saatettiin vihata, mutta todellisuudessa auktoriteetti kyseenalaistettiin harvoin. Niskurointeja, näpistelyjä ja ryypiskelyä tapahtui säännöllisesti. Harvoin kuitenkaan siinä mitassa, että ne olisivat olleet patruunalle ongelmaksi. Rangaistukseksi riitti usein yhteisön sisäinen häpeä. (Vilkuna 1996, 140–142; Forsberg 2014, 23–29). Usein patruunat hallitsivat ruukkiyhteisöä myös velkasuhteilla. Koska työt ruukeissa olivat osan vuodesta sei-

sahduksissa, antoi ruukin patruuna työntekijöille luottoa jolla selvitä seisahduksien ylitse. Velkasuhde piti ruukkilaisen kuuliaisena ja sitoi työvoiman pitkäksi aikaa ruukin palvelukseen. (Vilkuna 1996, 130–137; myös Laine 1950, 640–642; Kerkelä 1994, 312.)

Kiveksen ruukin äkillisen konkurssin jälkeen ruukkiyhteisö murentui hallitsemattomasti. Koska ruukin työntekijäluettelot eivät ole säilyneet, on tarkkaan ottaen epäselvää, kuinka suoraan rosvoilu on yhdistettävissä entisiin ruukkityöläisiin. Rosvoilun alkaminen samaan aikaan ruukin romahduksen kanssa kuitenkin kertoo varsin selvää kieltä, että näillä kahdella ilmiöllä on yhteys. Ruukin töiden loppuminen oli mahdollisesti eräänlainen jäävuorenhuippu, joka kärjisti vaikean sosiaalisen tilanteen siihen pisteeseen, että yhä useammat turvautuivat laittomuuksiin.

1800-luvun Kainuu oli muuhun Suomeen verrattuna harvaanasuttu syrjäseutu, jossa maaseuturahvas, talonpojat ja tilattomat, hankkivat elantonsa metsistä ja kaskitaloudesta. Porvaristoa ja aatelistoa ei juuri ollut. Toisaalta oululaisten porvarien vaikutusvalta oli Pohjois-Suomessa huomattavasti vahvempi kuin porvarien Etelä-Suomessa. Tämä johtui paitsi alueen kauppasuhteiden yksipuolisesta hallinnasta myös kilpailevien ryhmien, kuten juuri aateliston ja kartanonomistajien puuttumisesta. (Kerkelä 1996, 181–182.) Kainuulaisten talonpoikien asema oli epäselvä, sillä isojako oli käynnistynyt vasta 1850-luvulla. Irtainta väestöä, eli niin sanottua liikaväestöä, jolla ei ollut säännöllistä työpaikkaa tai ammattia, oli jopa puolet väestöstä. Ilman maata tai vuokramökkkiä vailla ollut väestö oli jatkuvassa liikkeessä ja teki tilapäistöitä taloissa, joissa niitä sattui olemaan. Lisäksi Kainuun väestöstä yli 10 prosenttia oli köyhää parialuokkaa, jotka kulkivat talosta taloon kerjäämässä. Vuosisadan lopussa tilattomien osuus Kiveksen kylän väestöstä oli 65 prosenttia, mikä ei tosin ollut juuriakaan koko Suomen keskimääräistä tilattomien osuutta korkeampi. (Heikkinen & Lackman

1986, 37–39; Turpeinen 1985, 98–99; Kerkelä 1996, 220; Romppainen 2013, 685.)

Luokkavastakohtaisuudet olivat siis Kainuussa pienet. Kun 1800-luvun puolivälin jälkeen eteläisemmässä Suomessa tilallisten ja tilattomien sosiaalinen kiulu kasvoi merkittävästi, ei tällaista ollut Kainuussa havaittavissa. Kainuun taloudellisia oloja tutkinut komiteakin raportoi, että alueen talonpojat ja maattomat ”jakavat yhdessä hyvänsä ja pahansa ja nauttavat ristiin” (sit. Turpeinen 1985, 98). Tasaisten sosiaalirakenteen muodostumisen edellytyksenä olivat olleet vapaat metsänkätöoikeudet: metsät oli mielletty perinteisesti ”kaiken maailman yhteisiksi”. Toimeentulo oli hankittu perinteisesti yhteisiin metsiin ja vesiin perustuneesta omavaraistaloudesta. Isojako, jonka aloitushetket osuivat yksiin Kiveksen ruukin toimintavuosien kanssa, alkoi kuitenkin muuttaa tilannetta: ”se loi pohjaa yhteiskunnallisille eroille, jopa vastakohtaisuuksille” (Huurre et al. 1988, 325; vrt. Turpeinen 1985, 106–108). Isojako loi Kainuuseen aiemmilta vuosisadoilta muualta Euroopasta tutun kehityskulun, jossa yhteismaiden aitaaminen (*enclosure*), siis maan määrittelemine joko yksityisomistukseksi tai valtion omaisuudeksi, esti laajaa maatonta väestöä hyödyntämästä yhteismaita toimeentulon hankkimiseksi ja pakotti etsimään töitä jonkinlaisina palkollisina. (Ks. Hill 1967; Thompson 1996; Neeson 1996; Toivanen 2015.)

Valtio ja maakunnan johtoväki kiirehtivät Kainuun isojakoa, koska sahateollisuuden kasvun myötä metsien arvo kohosi nopeasti. Lähes kaikki oppineet olivat sitä mieltä, että isojako hillitsisi metsiä haaskaavaa tervanpolttoa ja irrottaisi Kainuun takapajuisesta kaskiviljelyn perinteestä. Elias Lönnrot (1980, 294) tiivistä esivallan näkemykset isojaon tarpeellisuudesta matkaillessaan syksyllä 1839 Kainuussa: ”Se [tervantuotanto] tekee kerrassaan lopun metsistä, ehkäisee maanviljelystä ja karjanhoitoa, ylläpitää rahvaan laiskuutta ja pidättää sitä kaikenlaisesta muusta teollisuuden harjoittamisesta.”

Talonpojat puolestaan vastustivat jakoa, halusivat pitää kiinni vapaista metsänkätö-oikeuksistaan ja vetosivat Ruotsin vallan aikaisiin sopimuksiin, joissa heille oli luvattu sotaväen huoltopalvelusta vastaan, ettei isoja-koia Kainuussa toteuteta. Kruunu ei suostunut myönnytyksiin, vaan piti kiinni näkemyksestä, että sillä oli päättäväisyyttä ”kaikkean yhteiseen maahan”. Kruunun päätöksellä isojaon toteutuksesta Kainuussa säädettiin vuonna 1844, mutta tiettömällä ja harvaan asutulla alueella se saatiin päätökseen vasta 1870-luvun lopussa. Isojaon jälkeen kruunun metsien ja lohkokuttujen yksityisten maiden käyttöä alettiin valvomaan tiukasti. Kun kainuulaiset jatkoivat vuosisataisia yhteisen metsänkätön perinteitä muutoksesta huolimatta, seurasi paitsi lukuisia käräjätuomioita myös pitkälinen epäluottamus kainuulaisten ja kruunun välille. (Heikkinen A. 2000, 18–24; Turpeinen 1985, 103–105.)

Työttömyyden ja kadonneiden maankäyttöoikeuksien lisäksi Kiveksen seudulla oli kohdattava nälkä ja taudit. Vuosina 1856–67 Kainuussa oli useita pahoja katovuosia, ja 1860-luvulla vieläpä useita peräkkäin. Koko ajanjaksolle sattui yleisesti vain kolme hyvää satovuotta. (Turpeinen 1986, 29.) Kadon kanssa samaan aikaan liikkuvat taudit. Suurten nälkävuosien 1866–68 alussa jopa kaksi kolmasosaa kainuulaista sairasti kulkutauteja, pääasiassa tyyfusta ja toisintokuumetta. Vaikka synkimpänä kriisivuonna 1868 Kainuussa ei ylletty kuolleisuudessa aivan samalle tasolle kuin Satakunnassa, läntisessä Hämeessä tai Pohjois-Karjalassa, joissa useampi kuin joka kymmenes asukas menehtyi, oli kuolleisuus silti lähes yhtä korkea. Erityisesti loppukeväästä kuolema vieraili joissain Kainuun kylissä poikkeuksellisen voimakkaana, esimerkiksi Sotkamossa kuoli jopa joka seitsemäs asukas. (Turpeinen 1985, 70–74; Turpeinen 1986, 102–105, 136; Romppainen 2013, 673–676.) Kuolonvuodet pysäyttivät Kainuun taloudellisen toiminnan täydellisesti. Kuhmolainen kansankirjailija Paavo Pulkkinen (1913, 54) muisteli nälkävuosia:

Ei ollut sitä huonetta, jossa ei ollut sairaita. Joukoittain kuoli ihmisiä, ja ruumiita vedettiin kuin halkokuormia ilman saattoväkeä. Se oli surkeata näytelmää.

Tällaiset olivat olosuhteet joiden puitteissa Kiveksen seudun väen oli toimeentuloaan etsittävä. Ruukkiin houkutelluilla vieraspaikkakuntalaisilla ammattityömiehillä oli mahdollisuudet saada työtä muualta. Toiset joutuivat kaivamaan hengenpitimiä mistä löysivät. Jotkut alkoivat varastaa.

KIVEKSEN ROSVOT

Tietokirjailija Reijo Heikkisen mukaan ruukin töiden loppuminen jätti Kiveksen seudulle joukon ”työttömiä nuorukaisia, jotka toimetomina kuluttivat aikaansa erilaisten paheiden parissa”. Kylään ehti ”muutamassa vuodessa kerääntyä melkoinen joutomiesten sakkki. Se luisui nopeasti rikosten poluille”. (Heikkinen R. 1989, 71.) Vielä 1930-luvullakin Oulujärven ympäristössä muisteltiin yleisesti, kuinka Kiveksen kylässä silloin ”varastettiin ja ryöstettiin niin, että tavara kiersi kolmessa kuukaudessa takaisin taloon”¹². Nälkävuosina 1867–68 törkeiden omaisuusrikoksien määrä lähes 2,5-kertaistui Suomessa, kunnes palasi vuosikymmen lopussa lähes ennalleen (Heikkinen 1991, 185–186). Kiveksen seutu näyttäisi kuitenkin kärsineen koko 1860-luvun *endeemisestä* rosvoudesta (Hobsbawm 2000). Rikoksien määrä kasvoi synkällä vuosikymmenellä myös muualla Kainuussa, mutta vain Kiveksen seudulla kollektiivisesta rosvouksesta tuli pidempikestoinen ilmiö. Ryöväily alkoi ruukin töiden loputtua ja kesti 1870-luvun alkuun. Keitä olivat nämä Kiveksen rosvot, ja mikä oli heidän tarinansa?¹³

On vaikea vetää rajoja sille, mikä osa Kiveksen seudun laittomuuksista oli määrätietoisien ja keskenään kommunikoivan rosvojoukon tekemiä, mitkä taas pihistelyjä, joita tavalliset

kyläläiset tekivät laittomuuksien ilmapiirissä. Riittävän yhtenäinen kuva rosvojen yhteenliittymästä voidaan kuitenkin muodostaa, jotta voidaan puhua juuri rosvojoukosta. Joukko lienee koostunut noin paristakymmenestä pääosin vähän päälle 20-vuotiaasta nuoresta miehestä. Sille vakiintui aikalaisten tuntema johto, vaikka joukon koostumus ja yhtenäisyys varmasti vaihteli paljonkin. Varsinaiset iskut tehtiin useimmiten kahden kolmen hengen porukoissa, mutta rosvojoukko ja erityisesti sen johto kommunikoi keskenään. (Mm. Romppainen 2013, 755–759; Leinonen 2014.)

Tuomiolle joutuneiden rosvojen nuoruus viittaisi siihen, että ainakaan kovin moni heistä ei ollut ruukissa ammattilaisena, sillä nämä olivat usein iältään varttuneempia, vaan he olivat siellä pikemminkin tilapäistöissä. Rosvot tulivat useammasta yhteiskuntaryhmästä, mutta kaikkia lienee yhdistänyt kokemus henkilökohtaisen tai perheen tilanteen kurjistumisesta. Mukana oli entisiä renkejä ja torppareita, mutta myös ainakin joitakin talollisia tai heidän asemastaan tilattomiksi vajonneita. (Mm. Romppainen 2013, 755–759.)

Joukon ensimmäisenä johtajana toimi renki Juho Mulari, jonka kerrotaan herättäneen pelkoa kyläläisten keskuudessa. Mularin ollessa vankilassa joukon vetovastuu vaihtui ainakin torppari Henrik ”Patju-Heikki” Karpiselle ja hänen veljelleen Samuelille. Veljesten tiedetään herättäneen kunnioitusta ja pelkoa suuren kokonsa vuoksi. Patju-Heikki oli valtava koiriläs, jonka kädet ”roikkuiivat miehen sivuilla kuin tuulimyllyn lavat”. (Heikkinen R. 2003, 147; Väisänen 1998, 227; Romppainen 2013, 757.)¹⁴

Aluksi joukko ryöväili talollisten aitoista viljaa henkensä pitimiksi¹⁵. Pian rosvot kuitenkin iskivät myös ruukin tilalle ja ruukkirakennuksiin. Ruukkirakennuksia ja niiden lukkoja vahingoitettiin ja kesken jääneen masuunin peruskiviä työnnettiin koskeen. Ruukin tilan aittoa, veneitä ja tarvekaluja hakattiin rikki. (*Oulun Wiikkosanomat* 25.7.1863; myös Leinonen 2014; Romppainen 2013, 754.) Ensimmäinen ruukkiryöstö oli viljan varastelua selkeämmin

symbolinen isku. Ruukki todennäköisesti edusti turhautuneelle joukolle legitimiytensä menettäneen patruunan valtaa, ja siihen purettiin pettymystä ja katkeruutta. Vaikka esimerkiksi Juho Mulari vangittiin näiden tekojen seurauksena, ruukki ja sen omaisuus olivat vielä pitkään ryöstelyn kohteena. Osan ruukkiin kohdistuneista laittomuuksista teki organisoitunut rosvojoukko, osan tavalliset kyläläiset. Ruukkiyhdistys haastoi vuosina 1863–1868 useita kyläläisiä oikeuteen ruukin halkojen anastamisesta ja tukkien kaatamisesta ruukin mailta. Ruukin omaisuutta pyrittiin myös suojelemaan asettamalla ruukin maille erillinen ruukkivahti. (Mm. Romppainen 2013, 754.)

Eräs paltamolainen¹⁶ kauhisteli *Oulun Wiikkosanomissa* heinäkuussa 1863 Kiveksen kylän menoa: ”Sivistys on näinä viime vuosina isosti parantunut muualla pitäjässä paitsi Kiveksen kylässä, jossa myötäensä pahantekijät virkaansa toimittavat” (*OWS* 25.7.1863). Kylään oli lähetetty ruukki-iskun jälkeen neljän hengen kasakkapartio, joka oli rauhoittanut tilanteen hetkeksi. Kasakoiden poistuttua ryöstely alkoi uudestaan. Kirjoittaja ehdotti, että kylään sijoitettaisiin nyt asumaan ”reipasotteinen poliisimies”, koska pitäjän nimismies ei ehdi pitämään järjestystä yllä. Myös Paltamon pitäjänkokous suositti poliisin sijoittamista kylään ja päättyi tarjoamaan 40 markan kiinniottopalkkion vankilasta vapautuneesta Mularista. (*OWS* 25.7.1863; myös Romppainen 2013, 755.)

Jossakin vaiheessa rosvot laajensivat toimintapiiriään ja alkoivat ryöstellä Oulujärvellä, minkä vuoksi heitä on kutsuttu Kainuun merirosvoiksi tai tarkemmin järvirosvoiksi (mm. Romppainen 2013, 757). Rosvot ottivat tukikohdakseen Oulujärven itäpuolen isoja saaria, joista käsin he ryöstivät rantamien talollisten omaisuutta ja erityisesti tervalasteja kuljettaneita tervatalonpoikia. Rosvot veivät yöpymään asettuneiden tervansoutajien eväitä, mutta iskivät soutajien kimppuun myös avovesillä. Tällöin taktiikkana oli soutaa kevyellä veneellä raskaan tervaveneen viereen (täydessä lastissa ollut tervavene saattoi painaa useam-

man tonnin) ja varastaa arvoesineiden, elintarvikkeiden ja rahan lisäksi Ouluun matkalla olutta arvokasta voita. Joskus varastettiin myös kokonaisia tervalasteja: lastattu tervavene oli 400 markan arvoinen (hyvän hevosen hinta oli 200 markkaa), mikä teki iskuista varmasti houkuttelevia. Tervansoutajien tiedetään myös järjestäytyneen rosvojen uhkaa vastaan, ja he alkoivat liikkua isommissa ryppäissä. Tervarosvovous pysyi kuitenkin suhteellisten vähäisenä. Jos se olisi ollut jatkuvaa, olisivat Oulun tervaporvarit todennäköisesti puuttuneet asiaan, mitä he eivät koskaan tehneet. (Mm. Heikkinen R. 1989, 70–73; Romppainen 2013, 755–759; Leinonen 2014.)

Sekä paikallishistorioissa että populaarisessa kirjallisuudessa esiintyy vahvana näkemys, jonka mukana Kiveksen rosivot olisivat noudattaneen jonkinlaista Robin Hood -periaatetta. Rosvot jakoivat osan talollisilta viemästään saaliista ainakin perhe- ja sukupiirissä, mahdollisesti myös muille kyläläisille (mm. Heikkinen R. & Lackman 1986, 24; Heikkinen R. 1989, 72; Romppainen 2013, 755). Epäilemättä tällä teolla he ruokkivat solidaarisuutta itsensä ja kyläläisten välillä ja käänsivät mielipidettä itselleen suosiolliseksi virkavaltaa vastaan. Ainakaan kyläläiset eivät näyttäneet ilmiäntaneen rosvoja. Juuri tätä asiaa kummasteltiin myös lehdistössä ruukin omaisuuden rosvoamisen jälkeen: ”Kaikin kummin koko keikasta on, että näistä pahatöistä ei saada ketään kiinni, vaikka joksikin tarkkaan jokainen tietää, missä ne owat, jotka kuuluvat tähän jumalattomaan seuraan” (OWS 25.7.1863). Vähälukuisessa yhteisössä myös sukulaissuhteet olivat vahvat, eikä sukulaisia ollut totuttu helposti pettämään. Niinpä rikostuomioita jaettiin myös rikollisten piilotte- lusta (Romppainen 2013, 758). Epäilemättä kyläläisten suut pysyivät kiinni myös pelosta. Saattoihan ilmiäntoa seurata rosvon kosto, mihin esimerkiksi samaan aikaan 1860-luvun Pohjanmaalla henkikirokoksiin ryhtyneet Antti Rannanjärven ja Isontalon Antin johtamat häjyt olivat taipuvaisia. (Ylikangas 1974.)

Virkavalta yritti tehdä kaikkensa rosvojoukon taltuttamiseksi, mutta se osoittautui vaikeaksi. Kylään asetettu kasakkapartio ei motivoitunut rosvojen kiinniottamisesta. Kyläläisten kanssa kommunikointi tuotti vaikeuksia ilman yhteistä kieltä ja samalla velvollisuuspartion kestittämiseen ja ylläpitoon rasitti kyläläisiä. (Heikkinen R. 2003, 148; Leinonen 2014.) Vaikka rosivot varmasti välttelivät virkavaltaa parhaan kykynsä mukaan, mainitaan kirjallisuudessa myös rosvojen ja kasakoiden välisestä kahakasta, jossa alakynteen olisivat joutuneet jälkimmäiset¹⁷. Selkeimmin ryöstely talttui joksikin aikaa, kun syksyllä 1864 Oulun lääninhallitus määräsi nuoren 24-vuotiaan lääninkanslisti Frans August Plantingin taltuttamaan rosvojoukon ”pyssyllä, pampulla ja kovalla luonteella”. Kovaotteisuutensa vuoksi Plantingia pidettiin tehtävään sopivimpana. Olihan itse maaherra nähnyt Oulun kadulla, kuinka Planting ”armottomasti pieksi kisällejä, aivan säälimättä hakkasi” (Leinonen 2104).¹⁸ Rosvot välttelivät uutta poliisimiestä, ja rosvoilu loppui hetkeksi. Kun Planting siirtyi keväällä 1865 muihin tehtäviin, alkoi rosvoisuus jälleen uudelleen. (Mm. Romppainen 2013, 755, 759.)

Kiveksen rosvojen tarinalle on vaikea pistää tarkkaa päätöstä. Vaikka porukan johtajat saatettiin välillä vangita, joukko jatkoi toimintaansa jossakin muodossa. Yhtenä käännetekevänä hetkenä voidaan kuitenkin pitää syksyä 1867, jolloin kiinni saatiin Patju-Heikki ja hänen veljensä Samuel Karppinen. Ennen kiinni jäämistään veljekset olivat ensin anastaneet Oulujärven itäosan Toukan saaresta tervasoutajilta eväät, sitten soutaneet järven eteläpuolelle ja vieneet Lapinniemen talon lukollisesta kirstusta arvoesineitä 42 markan arvosta ja lopuksi soutaneet pakoon suureen Ärjän saareen. Aamulla herättyään talonväki huomasi varkauden, lähti perään ja näki rosvojen veneen Ärjän rannalla. Rosvot huomasivat takaa-ajajat ja pakenivat saaren sisämaahan. Jahtaajat rantautuivat, laskivat pakoreitin esittämiseksi rosvojen veneet vesille ja kutsui-

vat Kajaanista ”vallesmannin” paikalle. (Mm. Heikkinen R. 1989, 71; Väisänen 1998, 208.)

Virkavalta apujoukkoineen sai rosvoit kiinni saaren sisäosista. Miehet vietiin raudoissa Kajaanin vankilaan, jossa he kärsivät 23 paria raipaniskuja. Jostain syystä virkavalta arvioi kuitenkin, että raipparangaistus riitti, ja miehet pääsivät vapauteen. Samuel ei ainakaan ottanut opiksi, sillä hänet tuomittiin vuosi myöhemmin kahdeksi vuodeksi pakkotyöhön. Ankara rangaistus koitui ilmeisesti lopulta Samuelin kohtaloksi: hän kuoli kotonaan Talaksen torpassa joulukuussa 1870 vain 24-vuotiaana. Patju-Heikin rosvoilu kuitenkin loppui. Hän avioitui, muutti Utajärvelle ja elätti vaimonsa ja kolme lastaan lähinnä tervanpoltolla. Perimätiedon mukaan jättiläinen tuli ennen kuolemaansa uskoon. Useampaankin otteeseen rangaistuslaitoksessa ollut Juho Mulari vangittiin lopulta Sotkamossa, ja vuoden 1868 talvikäräjät määräisivät hänelle kovan tuomion: 39 paria raippoja ja kaksi vuotta vankeutta pakkotyölaitoksessa Turussa. Se oli kova tuomio, sillä Ruotsin vallan aikaisten lakien mukaisesti maksimirangaistus oli 40 iskuu. Ehkä ankaruus todella ojensi myös Mularin, sillä tämän jälkeen hän häviää ainakin tutkituista oikeudellisista lähteistä (mm. Romppainen 2013, 755–757; Väisänen 1998, 208).

Kuitenkin vielä pahimman nälkävuoden 1868 kesällä Kiveksen kylästä raportoitiin: ”Tuo ruma rosvoaminen on nyt käynyt niin suureen voimaan tuossa mainiossa Kiveskylässä, ettei säily muu kuin se, joka huutaa” (OWS 6.6. 1868). 1870-luvun mittaan rosvoilu loppui. Osan porukasta sanotaan ”aikuistuneen”, osa kohtasi vankilatuomion Turussa, Vaasassa tai karkotuksen Siperiaan (mm. Romppainen 2013, 756). Todennäköisesti iso osa rikoksista jäi jäljittämättä, ja kun maakunnan talous hiljalleen seuraavilla vuosikymmenillä elpyi, löysivät rosvoit ehkä myös töitä sahateollisuuden synnyttämistä tukkisavotoista.

Kuten paikallishistorioitsija on todennut, Kiveksen rosvojen tarina osuu siis kolmeen 1860-luvun kulminaatiopisteeseen: Kiveksen

ruokin romahtamiseen, nälkävuosiin ja isoja-koon (Romppainen 2013, 760). Nämä tekijät eivät kuitenkaan riitä tavoittamaan syvällistä yhteiskunnallista muutosta, joka rosvojoukon elinkaaren aikana oli Kainuussa käynnissä. Kiveksen ympäristön valtasuhteita muokkasi tervatalous, joka velkaannutti kyläyhteisöjä ja kytki Kainuun osaksi kapitalistista maailmanjärjestelmää. Tarkastelen seuraavaksi tätä mallistusta ennen kuin ryhdyn tulkitsemaan Kiveksen rosvoja sosiaalisen rosvoudon kontekstissa.

MUSTAN KULLAN MAA

Maailmanjärjestelmää uuden ajan alusta alkaen hallinneiden eurooppalaisten merivaltojen varustelutarpeet loivat Pohjoismaihin voimakkaan metsätuotteiden kysynnän. Suomen rooliksi tuli tuottaa tervaa Euroopan keskusvaltojen sota- ja kauppalaivojen runkojen ja köysien kyllästämiseen. (Braudel 1982, 325–326, 362; Williams 2007.) Terva oli taloushistorioitsija Harold Innisin (1956) tunnetun tapuliteorian mukaisesti esiteollisen Suomen keskeisin tapulitavara. Perifeerinen maa uutti paikallisista luonnonvaroistaan vientituotteeseen tervaa, jonka kysyntä maailmanmarkkinoilla vaikutti voimallisesti Suomen talouden ja yhteiskuntarakenteiden kehitykseen.

Pohjanmaasta tuli 1700-luvulla Suomen keskeisin tervantuotantoalue, kun eteläinen tervasatama Viipuri lohkaistiin Venäjälle Uudenkaupungin rauhassa vuonna 1721. Varsinaisen kukoistuksensa Pohjoinen tervantuotantoalue koki sen jälkeen kun Pohjanlahden kauppapakko purettiin vuonna 1765. Rannikkokaupunkien kauppahuoneet kykenivät tämän jälkeen käymään kauppaa suoraan Euroopan keskuksiin ilman ruotsalaisen tervakomppanian monopolia tai Tukholman kauppajoukkoita. Kun Pohjanmaalla poltettiin pian metsät loppuun ja erikoistuttiin laivanrakennukseen ja sahateollisuuteen, siirtyi tervantuotannon paine kohti itää. Kainuu ja Oulujär-

ven ympäristö olivat otollisia tervantuotannolle runsaiden mäntymetsien ja laajojen vesireittien vuoksi. (Kuisma 1993, 26–27, 42; Hautala 1956, 131–140; Åström 1988; Kunnas 2007.) 1900-luvun vaihteessa tervantuotannon viimeisinä huippuvuosina Suomen 80 000 tervatynnyristä 50 000 tuotettiin Kainuussa (mm. Karjalainen 2000, 121).

Pohjoista tervantuotantoaluetta on toisinaan kutsuttu ”mustan kullan maaksi” (mm. Turpeinen 2010). Tervan on katsottu modernisoineen ja vaurastuttaneen Suomea. Ainakin Raahen ja Oulun porvareita ja kauppahuoneita se vaurastutti erityisesti tervankysynnän huippuvuosina. Porvarit keräsivät kohtuullisia pääomia ja menestyneimmät investoivat myös laivanvarustukseen ja orastavaan saha- ja rautateollisuuteen.¹⁹ Kainuulaisille tervantuottajille ajatus ”mustasta kullasta” oli sen sijaan varsin kaukainen. Tervanpoltto oli rankkaa työtä, ja kaiken lisäksi siitä hankki surkeasti.²⁰ Tervatulot olivat hyvin epävarmoja, sillä tervan maailmanmarkkinahinta heilahteli suuresti. Hyvänä vuonna parhaiten varustautuneet talolliset saattoivat tehdä tiliä. Esimerkiksi ennen 1860-luvun nälkävuosia varakkaimmat tervatalonpojat lisäsivät varallisuuttaan ja olivat siten valmiimpia kohtaamaan edessä olleen katastrofin²¹. Toisaalta suurin osa eli hyvinäkin vuosina suu säkkiä myöten. Kohtalokkainta oli, että heikon hinnan vuodet osuivat yksin pahimpien katovuosien kanssa. (Mm. Turpeinen 2010, 152, 162; Hautala 1956, 83–86; Aunola 1967, 325.)

1800-luvun Kainuuta sopiikin kuvaamaan termi, jota maailmanjärjestelmäanalyyseissä kutsutaan historiallisen kapitalismin *tavararintamaksi* (Hopkins & Wallerstein 1986; Wallerstein 1986, 14–15; Moore 2000, 2003; vrt. Massa 1994).²² Maailmanjärjestelmähityksen eri historiallisissa vaiheissa resurssi-periferiat kehittyvät usein sosio-ekologisiksi monokulttuureiksi. Periferia tuottaa maailmantalouden ydinalueille raaka-aineita, joita Wallerstein (1974, 301–302) kutsuu ”matalan arvon hyödykkeiksi” (*lower-ranking goods*).

Periferian työvoima on huonosti palkattua ja ankarassa käytössä, mutta tuotetut tavarat tärkeitä maailmantalouden toiminnalle. Periferian talous ja elinkeinot puolestaan yksipuolistuvat, millä on usein pitkäkestoisia negatiivisia sosiaalisia ja ekologisia seurauksia. Kainuussakin tervanpoltto johti muiden elinkeinojen, erityisesti maatalouden, näivettymiseen ja metsäkatoihin.²³

Periferian tuotantoa organisoimaan tarvittiin usein erityinen historiallinen valtasuhde. Maailmantalouden tavararintamien edessä periferioiden kaupungeista tuli ympäröivän maaseudun tuotantoa ja yhteiskunnallisia suhteita järjestäviä keskuksia. (Mm. Moore 2003, 331–333; vrt. Innis 1956; Kerkelä 1996, 180.) Kainuun musta kulta virtasi tervatynnyreissä syrjäisistä kylistä Ouluun ja jatkoi sieltä matkaansa Euroopan keskuksiin. Oulu hallitsi Kainuuta velkasuhteisiin perustuneella *majamieslaitoksella*.

Lain mukaan terva olisi pitänyt myydä vapaasti kaupungin torilla. Todellisuudessa porvarit kytkivät Oulun vierailun yhteydessä tapahtuneen kestityksen ja majoituksen varjolla tervatalonpojat yksinoikeudelliseen alustalaissuhteeseen. (Kerkelä 1996, 178–180; Aunola 1967, 15–16.)²⁴ ”Omalta” porvariltaan tervansoutajat saivat tervalastia vastaan käteistä ja ennakkomaksuina seuraavan vuoden tervatoimitusta vastaan elintarvikkeita.²⁵ Usein tervansoutajalle kävi niin, että uudesta tervalastista saadut tulot eivät riittäneet kattamaan entisiä menoja ja velkoja. Oli otettava velkaa velan päälle. Velat kirjattiin tervakontraktiin, joka tervansoutajien parissa tunnettiin ”kirouksen asiakirjana”. (Turpeinen 2010, 151; Kerkelä 1996, 178–183, 306; Suviala 2014, 67–68; Kuisma 1993, 29; Luttinen 2012, 138–140.)

Velkaantuminen oli tervakaupan alkutai-paleella kohtuullista, ja osa tervatalonpojista kykeni myös hallitsemaan velkasuhdetta toisia paremmin. Kauppahuoneita majamieslaitos hyödytti alusta asti²⁶. Velallisille talonpojille saattoi maksaa heikommin kuin velattomille. (Hautala 1956, 117; Aunola 1967, 155–160,

255.) Luotto mahdollisti sen, että porvarit tiesivät etukäteen, millaisen määrän tervaa kukin tuottaja tulevaisuudessa saisi. Velan avulla tervaporvarit myös pystyivät tilastoimaan ja kontrolloimaan laajaa tervantuottajien ja heidän omaisuuksiensa verkostoa. Esimerkiksi 1900-luvun vaihteessa Oulun tervaporvareilla oli arvioiden mukaan yli kaksituhatta velallista tervantuottajaa (Karjalainen 2000, 124). Tervatalous oli koronkiskontataloutta puhtaimmillaan: tervaporvarin ei tarvinnut teollisen kapitalistin tavoin osallistua vaivalloiseen tuotannon tekniseen järjestämiseen mitenkään, sillä tervantuottajat organisoivat itsenäisesti koko tuotantoketjun velan määrittämässä alistussuhteessa. (Vrt. Kerkelä 305–306; Luttinen 2012, 137.)

Tervavelkasuhteeseen oli jo Ruotsin vallan aikana kuulunut takuut tai pantti, usein perintötila. 1800-luvu puolivälissä tervaporvarit alkoivat kuitenkin periä lainoistaan korkoa. Tämä kasvatti maksuvaikeuksia toistuvien katovuosien keskellä. Isojaon jälkeen Kainuussa myös pantattiin laajasti maita velkaa vastaan. Usein talonpojat eivät tienneet metsien todellista arvoa, joka oli nopeassa nousussa kehittyvän sahatteollisuuden vuoksi. Velkaperinnässä kainuulaista maaomistusta alkoi siirtyä porvareiden haltuun. (Turpeinen 1984, 284–285; Aunola 1967, 16–17.)²⁷ 1860-luvulla Kainuussa tapahtui satoja tervaveloista johtuneita, kansan keskuudessa ”ryöstöiksi” kutsuttuja ulosottoja joka vuosi.²⁸ Kajaanin seudulla tervavelkaantumista havainnoinut lehtimies Kajander (1902, 24) kirjoitti: ”Oululainen imee lopulta koko talon tervoineen päivineen niin kuin puutiainen.”

1800-luvun jälkimmäinen puolisko oli Kainuussa metsäomistuksen villiä ”alkuperäistä kasautumista”. Myöhäisen isojaon myötä myöskin ajatus yksityisestä maaomistuksesta syntyi Kainuussa myöhässä. Vapaan kilpailun vallitessa huomattavia maa-aloja siirtyi nopeassa tahdissa omistajilta toisille. Tervakaupalla kauppahuoneet olivat luoneet alkupääoman metsäostoille, tilastoineet velkasuhteiden kautta talonpoikien omistukset ja

rakentaneet osto-organisaatiotaan. Kun tervatalous hiljalleen ehtyi eikä kitsas maa tuntunut sopivan maanviljelyyn, myivät talonpojat maata tietämättä sen todellista arvoa.²⁹

Resurssiperiferian käsite kuvaa osuvasti velkaantuneen Kainuun asemaa 1800-luvun maailmantaloudessa. Wallerstein kutsuikin Baltiaa ja itäistä Skandinaviaa Euroopan ”sisäiseksi Amerikaksi” juuri niiltä riistettyjen metsävarojen vuoksi. Samalla kun eurooppalaiset maailmanvallat olivat vaurastuneet tervattujen sota- ja kauppalaivojensa harjoittamalla kolonialismilla ja rakensivat teollisuutta, rautateitä ja satamia, kainuulainen musta kulta pyöri tervatynnyreissä maailmanmarkkinoille ilman kerrannaisvaikutuksia: Kainuussa ei rakennettu tiestöä, siltoja tai kanavia, vaan infrastruktuuri pysyi lähes samanlaisena 1600-luvulta 1800-luvun loppupuolelle. Monokulttuuriseen periferiaan ei tarvinnut tehdä investointeja, eikä työvoiman tulotaso voinut liiaksi nousta, koska Kainuu oli korvattavissa: jos tervan hinta nousi liiaksi, Euroopan tervankysyntä suuntasi Venäjälle tai Pohjois-Amerikan metsävaroihin. (Mm. Keskiarja 2012; Airaksinen 1996.)

VELOISSA KUIN TERVANSOUTAJA

Miksi kainuulaiset sitten jatkoivat turmiollista tervantuotantoa? Eihän se ollut edes elinkeino, vaan oululaisten ”puutiaisten” hallitsema ”riippuvuuskierte”, kuten lehtimies Kajander (1902) sitä kutsui.

1800-luvulla veroista ei enää selvinnyt luonnontuotteilla, vaan yhä suurempi osa niistä oli maksettava käteisellä. Kainuussa, jossa rahaa oli liikkeellä niukasti, käteistä sai käytännössä vain Oulusta.³⁰ Koska modernia pankkijärjestelmää ei vielä ollut, rahan liikkeellelaskusta pohjoisessa vastasivat porvarit ja kauppahuoneet. Valtion raha joutui kylissä ”kirstuun”, ja sitä pidettiin arvoesineenä. Oulusta liikkeelle laitettiin velkasetelirahaa, jota

tuomiokirjoissa nimitettiin ”yleisesti käytössä olevaksi rahaksi” (Aunola 1967, 48).³¹ Kainuussa oli siis pakko tuottaa tervaa, jotta selvittäisiin entisistä veloista ja saataisiin Oulusta rahaa verojen maksuun.³² (Aunola 1967, 48; Keskiarja 2012; Kuisma 1993, 29–30.)

Tervavelkaantuminen oli kuitenkin vain kainuulaisen rahatalouden rajun muutoksen jäävuorenhuippu. Velkatalous syveni 1800-luvulla muutenkin. Pelkistä veroista olisi ehkä selvittykin, mutta ne olivat vain osa arkisista maksuista. Antero Heikkinen on kuvannut upeassa mikrohistoriallisessa *Kirveskansatriologiassa* (1988; 1997; 2000) maksutaakan laajuutta 1800-luvun kuhmolaisten elämässä: verojen lisäksi oli maksettava kruununkymmenykset viljassa ja voissa, henkirahoja kirkkoherralle, kapat kappalaiselle ja pitäjänkirjurille, lautamiehetkin vaativat osansa. Kirkolle maksettiin avioparin kuulutuksista, kasteesta ja hautaamisesta. Jopa ”Kirkon tervuusta”, eli äpäralapsesta, piti maksaa 8 markkaa kirkkokassaan. Ei ollut tavatonta, että kun toisella kädellä annettiin veroja kruunulle, jouduttiin usein ottamaan toisella kädellä lainaa. Esimerkiksi kuhmolaiset verovelvolliset joutuivat lainaamaan tai ostamaan miltei vuosittain takaisin Kajaanin makasiineihin luovuttamaansa viljaa. (Mm. Heikkinen A. 1997, 99–100; vrt. Pulkkinen 1913, 36–37)

Kainuussa siis velkaannuttiin useampaan suuntaan yhtä aikaa: kruunulle, kyläpiirille, kauppalaan ja Ouluun. Toisinaan on korostettu, että tervavelkaantuminen oli kohtuullista suhteessa muihin tiedossa olleisiin velanperintätapauksiin (mm. Karjalainen 2000)³³. Tämä olikin totta joinakin vuosina, ja erityisesti 1800-luvun alkupuolella. Käräjille tuotujen velkojen summista tervavelkojen osuus vaihteli paitsi vuosittain myös kunnittain. 1800-luvun puolenvälin jälkeen tervavelkojen osuus käräjillä kuitenkin pääsääntöisesti kasvoi – usein voimakkaasti. Esimerkiksi itäisen Kainuun alueella tervavelkojen osuus kaikista veloista oli 1850-luvulla kolmannes, seuraavalla vuosikymmenellä, jonka alussa ennen nälkävuosia

tervavelkoja pystyttiin kuittaamaan pois, vain kuusi prosenttia ja 1870-luvulla 12 prosenttia. Varsinaisen tarkastelujakson ulkopuolella 1880-luvulla tervavelat kipusivat 23 prosenttiin, kunnes 1890-luvulla tervavelat olivat jo 68 prosenttia kaikista velkavaateista. (Heikkinen A. 2000, 119.) On myös muistettava, että tervaveloista johtuneiden ulosottojen määrä oli vuosittain varsin korkea.

Tervavelkojen määrällinen tarkastelu sivuuttaa kuitenkin sen, että tervavelkaantuminen ruokki kainuulaisen rahatalouden laadullista muutosta erityisesti kahdella tavalla. Ensinnäkin tervaporvarit kirjasiivat tervavelat tarkasti tilastoihinsa, joita käytettiin oikeudessa ulosottojen todistusaineistona. Tämä teki epämuodollisista luottosuhteista virallisia velkasuhteita, joita vastaan lähes lukutaidottoman oli vaikea lähteä valittamaan. Myös ”ryöstöjen” vastustamisesta rangaistiin ankarasti, mikä selittää pitkälti, miksi vastarinta velkaantumiseen oli Kainuussa hämmästyttävän vähäistä. Toiseksi jotkut tervaa myyneet talolliset perehtyivät Oulun kauppahuoneiden konttoreissa omakohtaisesti eurooppalaisen talouden muutoseikkoihin. He oppivat velkajärjestelmän periaatteet tarkasti. Velan antamisen juridiseen puoleen alettiin talonpoikien keskuudessa kiinnittää huomiota. Niinpä joistakin kylien taloista tuli paikallisia ”pankkeja”, joissa velkasuhde kirjattiin täsmällisesti ja perintä tapahtui virallisesti virkamiehien välityksellä. Virallisiksi muuttuneet velkasuhteet Oulussa ja kotikylässä tarkoittivat myös sitä, että oikeuden käytännöstä tuli muodollista. Pelkkä velkakirjan vilauttaminen ratkaisi asiat, ja juridinen käytäntö erkani velkaantuneen ”elävästä elämästä”. (Heikkinen A. 1997, 107–109.)

Kainuulaisen velkatalouden kehitys muistuttaa paljon modernin rahatalouden etenemistä muualla Euroopassa ja maailmassa. Esimerkiksi uuden ajan alun Englannin velkahistoriaa tutkinut Muldrew (1998, 3) toteaa, että ennen 1600-lukua sana *luotto* viittasi henkilön *luotettavuuteen* yhteisön jäsenenä ja sen ulkopuolella. Vaihdata perustui keskinäisiin

luottosuhteisiin ja luottamukseen. Jalometallirahaa oli liikkeellä niukasti, ja vaikka hinnat ja vaihdanta arvotettiin jalometalleihin perustuen, ei raha toiminut vaihdon välineenä. Vain kaikkein tärkeimmissä maksusuorituksissa käytettiin rahaa. Näin oli esimerkiksi silloin, kun jopa vuosien mittaisia keskinäisiä luottosopimuksia lopuksi tasattiin. Varhaismodernit markkinat eivät olleet siten vain tavaravaihtoa varten, vaan niillä kommunikointiin yhteiskunnallista luottamusta. Luottamus *oli* valuuttaa: hyvinkin monimutkaisten luottoverkostojen yhteisöissä luotto tarkoitti, että luotonantaja uskoi velallisen maksavan takaisin velkansa. (Muldrew 1998, 3–7, 98–101, 148; vrt. Graeber 2011.)

Eurooppalaisessa historiassa keskinäisten luottoverkostojen murentumista näyttäisi selittävän velkojen juridisen laskettavuuden yleistyminen ja valtion verotuksen yhtenäistämisen. Yhtenäinen verotus takasi valtiolle paremmat mahdollisuudet hallita väestöä. Toisaalta kansan oli etsittävä keinoja päästä käsiksi käteiseen rahaan tavalla tai toisella. Velkatalouden myllerrys näkyy myös Kainuussa, tosin reilut pari vuosisataa Euroopan sydänmaita myöhemmin. Valtion verotus, tervavelkojen muuttuminen korolliseksi ja tarkasti kirjatuiksi sekä muodollisten velkakäytäntöjen ulottaminen kylätasolle tuottivat useimmille vaikeuksia selvittää taloudellisessa elämässä. Rahatalouden virallistumista edelsikin monien velkakierre sekä lukuisat käräjillä käydyt takaisinperinnät ja ulosotot. (Heikkinen A. 1997; Heikkinen A. 2000; vrt. Muldrew 1998; Ågren 1994; Graeber 2011; Gerber 2014; Siltala 2010.)

SOSIAALISET ROSVOT JA JALOT

RYÖVÄRIT

Kainuun rosvoilmiö ei ole historiallisesti poikkeuksellinen. Rosvovous on ollut varsin yleinen modernin esivallan ja luokkayhteis-

kuntien muotoutumiseen kytkeytyneet kollektiivisen vastarinnan muoto Euroopassa ja muualla maailmassa. Suomessa tunnetuimpia 1800-luvun rosvojoukkoja ovat kuuluisat lainsuojattomat Nurmijärven rosvo ja Härmän häjyt (Ylikangas 2000; 1997). Lisäksi samalta vuosisadalta on tiedossa useampia vähemmän tunnettuja tapauksia, joissa rosvouteen on turvauduttu joukon voimalla (esim. Häkkinen 1991).

Kiveksen rosvojen tapaus asettuu laajempaan historialliseen ja paikalliseen vertailukontekstiin, kun sitä tarkastellaan Eric Hobsbawmin (2005) *sosiaalisen rosvouden* käsitettä vasten. Hobsbawmin mukaan sosiaalinen rosvous liittyy historiallisiin tilanteisiin, joissa maatalouteen perustuvia, talonpojista ja maatyöläisistä koostuvia yhteisöjä sortaa tai riistää ulkopuolinen yhteiskunnallinen voima. Näitä ”toisia” edustavat usein ”herrat, kaupungit, hallitukset, lakimiehet tai pankit” (Hobsbawm 2005, 38). Yhteiskuntien ”modernisoiduttua” sosiaalista rosvousta ei kuitenkaan enää usein havaita.

Sosiaaliset rosvo ovat talonpoikaisia, usein maattomia lainsuojattomia, joita esivalta pitää rikollisina, mutta jotka tavalla tai toisella säilyttävät asemansa yhteisön jäseninä. Yhteisö suhtautuu rosvoihin varovaisen hyväksyvästi: heitä saatetaan pitää sankareina, oikeudenmukaisuuden puolustajina, vääryyden kostajina ja mahdollisesti myös vapauden tuojina. Heitä ihailaan ja tuetaan. Juuri suhde omaan yhteisöön tekee sosiaalisesta rosvoudesta kiinnostavan ilmiön ja erottaa sen sattumanvaraisesti iskevistä rikollisjoukkioista, jotka ovat varsinaiselle yhteisölle vieraita. Hobsbawmin määrittelemälle sosiaaliselle rosvolle on mahdotonta ryöväitä omaan sosiaaliseen ryhmään kuuluvalta. Toisaalta sosiaalinen rosvo voi olla tavallinen varas yhteisönsä ulkopuolella. (Hobsbawm 2005, 34–36.) Rajanveto on kuitenkin usein käytännössä monimutkaisempi. Olosuhteiden paineessa sosiaalinen rosvous on jatkuvaa rajantekoa omaksi koetun yhteisön kanssa. Kiveksen kylässäkin

solidaarisuus yhteisöä kohtaan hyödytti rosvoja, mutta aina tähän ei myöskään ollut varaa.

Hobsbawm olisi todennäköisesti määrittellyt Kiveksen rosivot *jaloiksi ryöväreiksi*.³⁴ Jalojen ryövärien imagolle Hobsbawm antaa yhdeksän määrettä: he aloittavat rosvon uransa kokemansa vääryyden seurauksena; oikovat ainakin joitakin vääryyksiä; ottavat rikkailta ja antavat köyhille; eivät tapa, paitisi itsepuolustukseksi; palaavat mahdollisesti kyläläisten pariin yhteisön kunnioitettuin jäsenenä tai eivät varsinaisesti edes jätä yhteisöön; ovat kyläläisten ihailun kohde; kuolevat tai jäävät kiinni ainoastaan petoksen uhrina; ovat – ainakin teoriassa – näkymättömiä ja haavoittumattomia; eikä heidän vihollisensa ole valtiotason suvereeni, kaiken oikeuden perimmäinen lähde, vaan paikalliset herrat. (Hobsbawm 2005, 69–70.) Olemassa olevan historiallisen tutkimuksen valossa edellisten määreiden täyttymistä ei voida sulkea Kiveksen rosvojen kohdalla pois. Jotkut imagollisista seikoista osuvat heihin vain hetkittäin, jotkut koko tarinan verran. Ongelmallisempaa sen sijaan on pitää Kiveksen rosvoja Hobsbawmin määrittelyinä ”esitaistelijoina, vääryyksien oikaisijoina, sekä oikeuksien ja sosiaalisen tasa-arvon tuojina” (Hobsbawm 2005, 68).

Vaikka sosiaaliset rosivot voivat tavoitella oikeutta, jolle yhteisökin antaa arvostuksensa, ei heidän toiminnassaan ole Hobsbawmin mukaan mitään perinteisessä mielessä poliittista – pikemminkin rosvous on yhteiskunnallisen liikkeen ”korviketoimintaa” (Hobsbawm 2005, 48). Hobsbawmille jalot ryövärit ovat tavallisia maatyöläisiä, jotka *vain* kieltäytyivät alistumasta. Kiveksen rosivot eivät julistaneet mitään ”ohjelmaa” yhteisölle, vaan tavoittelivat keinoja selviytyä historiallisen heikoissa olosuhteissa. Jos ohjelma rosvojen leirinuotiolla olikin, niin se oli todennäköisesti Hobsbawmin määritelmän mukaisesti luonteeltaan konservatiivinen, eli perustui kuvaan myyttisestä menneisyydestä, paluusta johonkin jonka uskottiin joskus olleen. Omasta mielestään rosivot tosin mahdollisesti

oikaisivat vääryyksiä ja epäoikeudenmukaisuuksia. Sikäli kun joukolla oli tavoite, oli se Hobsbawmin termein vaatimaton: rikkaat saisivat riistää ja yhteiskunnassa saisi olla epäoikeudenmukaisuutta, mutta ei enempää kuin oli ”perinteisesti” hyväksyttävää. Sosiaalinen rosvous ei vaadikaan, että herroja tai epätasa-arvoisuutta *ei* pitäisi olla, vaan että rikkaampien tulisi kantaa omat sosiaaliset ja moraaliset velvoitteensa. Hobsbawmille jalot ryövärit eivät ole muuta kuin ”äärimmäisen primitiivinen sosiaalisen protestin muoto”. Rosvo on Hobsbawmille yksilö, joka *kieltäytyy* kumartamasta – siinä kaikki. (Hobsbawm 2005, 46–47, 87.)

Hobsbawmin tuomioon rosvojen ohjelmattomuudesta voi yhtyä. Tuomittaessa sosiaalinen rosvous primitiiviseksi, esimoderniksi ilmiöksi myöhempien teollistuneen yhteiskunnan ”todellisten” poliittisten organisaatioiden tai sosiaalisten liikkeiden näkökulmasta on kuitenkin vaarana, että ne muutoksessa olleet yhteiskunnalliset valtasuhteet, jotka rosvous kyseenalaisti tai teki näkyviksi, jäävät tarkemmin huomioimatta (vrt. Thomson 1996, 97). Hobsbawmin kaltainen suorako tuomio rosvoille häivyttää vaihtoehtoiset elämäntavat, jotka rakentuivat kieltäytymällä alistumasta vallitseviin olosuhteisiin.

ROSVOUDEN LIIKE

Kainuulainen ruukkiteollisuus ja tervantuotannon kiihdyttämä velkatalous ovat osoituksia kehittyvän kapitalismin mielivaltaisuuksista. Yhtenä päivänä tervasta saattoi hankkia kohtuullisesti, toisena se kytki tuottajansa ja hänen perheensä sekä yhteisönsä velkavankuteen; ruukki saattoi tarjota hetkeksi työtä ja juhlaa, kunnes seuraavana hetkenä se heitti maastaan ”vapautetun” väen mieronentielle.

Ruukin romahdus näyttäisi repineen Kiveksen seudulla auki avoimen ajallisen ulottuvuuden. Modernin kehityksen kelkkaan ei ollutkaan hyppäämistä, toisaalta myöskään

takaisin isojakoa edeltävään aikaan, jolloin metsät olivat ”kaiken maailman yhteisiä” (mm. Turpeinen 1985, 103), ei ollut paluuta. Kiveksen ruukkiyhteisö ei ollut vuosikymmenessä ehtinyt muotoutua riittävän stabiiliksi, jotta sillä olisi ollut yhteisönä kykyä ottaa vastaan ruukin romahdusta. Päinvastoin, ruukkiyhteisön purkautuminen oli poikkeuksellisen voimakas ja yhteisöä koossa pitäneet moraaliset velvoitteet kyseenalaistuivat välittömästi. Ruukin palkkatyö oli myös tarjonnut monelle kokemuksen ainutlaatuisesta sosiaalisen statuksen noususta, mikä haihtui hetkessä ilmaan töiden kadotessa. Samalla yhteisön mahdollisesti käsittelemättä jääneet sisäiset jännitteet nousivat esiin ja kehystyivät yleisemmällä epäoikeudenmukaisuuden kokemuksella erittäin niukoissa olosuhteissa. Kiveksen kylästä tuli ”ylösalaisin käännetty maailma” (vrt. Hill 1967).

Ruukkiyhteisön olemassaolo perustui tuotannon jatkuvuuteen. Kun tässä ilmeni ongelmia, kyseenalaistui myös patruunan valta. Romahduksen jälkeen seudun omistus- ja valtasuhteissa tapahtuneet muutokset tulivat uudella tavalla näkyviksi. Ruokahuollon sekä puuhiilen ja vesivoiman saatavuuden taataksaan Kiveksen ruukki oli hankkinut omistusoikeuden läheisiin maihin, metsiin ja jokeen.³⁵ Nyt patruunan vallan ilmentymistä, ruukin maista, metsistä ja omistuksista tuli jälleen ”yhteistä riistaa”, kuten paikallishistorioitsija on osuvasti todennut (Romppainen 2013, 757). Samalla kun tilalliset häätivät katovuosien keskellä isojaon tuomin oikeuksin taakaksi käyneitä tilattomia asumuksistaan ja veivät heitä käräjille luvattomista liikkumisista mailaan, rosivot varastivat tilallisten metsistä tukkeja, halkoja ja tervaspuita, ladoista hävisivät heinät ja aitoista eväät. Niinpä rosvoilun voi tulkita myös isojaossa *aidattujen*, siis yksityiseen omistukseen siirtyneiden yhteismetsien annin takaisin valtaamiseksi. Tässä mielessä Kiveksen rosvious muistuttaisi logiikaltaan esimerkiksi useita uuden ajan alun Englannissa ja Keski-Euroopassa yhteismaiden aitaamis-

ta seuranneita rahvaan protesteja, joissa pyrkimyksenä oli hankkia takaisin yhteismaiden käyttöoikeus. (Mm. Hill 1967; Neeson 1996; Linebaugh 2008.)

Kainuun rosvouden voi myös nähdä edustaneen muuta kuin ”kaipuuta myyttiseen menneisyyteen”. Kiveksen rosivot nimittäin kieltäytyivät alistumasta varhaisen kapitalistisen talouden sanelemaan kohtaloon. Esimerkiksi politiikan teoreetikko John Holloway (2010) on korostanut, että ihmisten hyvin erilaisissa historiallisissa tilanteissa ilmenevä kyky sanoa ”ei” pääoman tai esivallan vaatimuksille luo ”repeämiä” kapitalistiseen todellisuuteen. Jokainen repeämä luo mahdollisuuksia tehdä asioita ja käyttää ympäröiviä resursseja toisin kuin mitä ylhäältä käsin pääoman tai valtion toimesta haluttaisiin määritellä (vrt. Gaffentzis 2013, 87–89). Tästä näkökulmasta historiallinen sosiaalinen rosvious ei ole lähtökohtaisesti ”konservatiivinen protesti”, kuten Hobsbawm väittää, vaan myös *potentiaalista historiallista liikettä* (vrt. Thompson 1996, 98). Kiveksen seudulla rosvious edusti eräille hetkellistä, välitöntä vapautta historiallisen kurjista olosuhteista. Rosivot ”nousivat joukolla toimintaan henkikultansa säilyttämiseksi” (Heikkinen & Lackman 1986, 29). Kyse ei ollut kuitenkaan vain ravinnon hankinnasta laittomin keinoin, sillä rosvoudetta jatkui Kiveksen seudulla vuosikymmenen, eli sen verran pitkään, että se muotoutui ”vaihtoehtoiseksi elämäntavaksi” (Romppainen 2013, 757), joka kyseenalaisti esivallan, suuriksi retkahtavat luokkaerot ja yksityisomaisuuden.

Historioitsija Peter Linebaugh on nostanut muodostuvaa teollista työväenluokkaa käsittelevissä tutkimuksissaan esille, kuinka historialliselle kapitalistisen luokkavallan vahvistamiselle oli elintärkeää, että muotoutumassa olleen työväenluokan pyrkimykset itsenäisiin, kapitalistisen kasautumisen ulkopuolisiin elämän- ja toimeentulomuotoihin estettiin (mm. Linebaugh 2006: 2008; Linebaugh & Rediker 2000). Keskeistä esivallan toiminnalle oli juuri erilaisten yhteisresurssien³⁶ käytön

ja paheellisiksi katsottujen tapojen kriminalisointi. Tämän vuoksi osasta työväenluokkaa tuli käytännössä lainsuojattomia, mikä tietysti aiheutti kapinointia. Omaehtoisia pyrkimyksiä ilmentänyttä työväenluokkaa onkin Linebaughin mukaan aina kuvattu hirviönä. Ajatus itsenäisestä työväenluokasta tarkoitti kapitalistiluokalle, esivallalle ja poliisille tuotantomenetystä, laiskuutta, siveettömyyttä, juoppoutta ja epäjärjestyttä. Tällainen työväestö oli epideeminen: jos yksi sen osajoukko ”sairastui”, siis kieltäytyi, tartutti se pian toisen ja pian kokonaiset massat olivat taudin vallas- sa. (Linebaugh 2006, 430–441.)

Esivallan strategiana oli Linebaughin mukaan jakaa työväenluokka kahtia: yhtäältä vaaralliseen ja sopeutumattomaan rupusakkiin, roskajoukkoon, toisaalta rehelliseen, suoraselkäiseen ja kunnialliseen työväestöön³⁷. Työväenluokka jaettiin niihin, joilla oli pääsy rahatalouteen, palkkaan ja omistamiseen, ja niihin joilla sitä ei ollut. Rahatalouden, palkan ja omistamisen ydin on niiden *laskettavuudessa*. Niiden piirissä työläisestä tulee paikallaan pysyvä ja ennustettava sekä ihmistyöstä laskettavaa. Raha siis ”rationalisoi luokkayhteiskunnan” (Linebaugh 2006, 440), aivan kuten velkasuhteet rationalisoivat ja vahvistivat maan yksityisomistukseen perustuvaa valtaa Kainuussa (vrt. Gerber 2014). Laskettavuus ei ollut mahdollista siinä maaperässä, josta Kiveksen sosiaalinen rosvious nousi. Rosvious ei ollut poliittisen vallan ennakoitavissa, ja siksi se haluttiin nujertaa niin voimallisesti. Kiinnostavasti Kiveksen rosvojen tarinassa esiin nouseva solidaarisuus myös kyseenalaisti Linebaughin kuvaamaa työväestön ja köyhien sisäistä erottelua, sillä se ruokki yhtenäisyyttä rosvojen ja kyläläisten välillä, vaikka jälkimmäisen niin virkavalta kuin tuomitseva mielipideilmasto yrittivät kääntää puolelleen.

Kiveksen rosivot eivät olemassa olevan historiantutkimuksen valossa olleet korostuneen väkivaltaisia, kuten Pohjanmaan häjyt, tai syyllistyneet veritekoihin, kuten Nurmijärven

rosivot. Heidän suhteensa yhteisöön ei määrittynyt kostouhkan ja pelon välityksellä kuten oli vaikkapa Antti Rannanjärven ja Isontalon Antin johtamien häjyjen tapauksessa. (Ylikangas 1974: 2003). Kiveksen rosivot pikeminkin välttelivät yhteydenottoja, piileskelivät metsissä ja iskivät öisin. Pääsääntöisesti he varastivat varakkailta talonpojilta (mm. Heikkinen R. 1989, 73). Heidän toimensa muistuttavat nälkävuosina ympäri Suomea varastelutta Kaapo Sutkia, joka pakeni useasti ovelasti virkavaltaa ja kohdisti varkautensa vain sen verran varakkaisiin talollisiin, että näille jäi omaisuutta rosvoiksi tulemisen jälkeenkin (vrt. Häkkinen 1991, 192).

Oulujärven ulapalla soudelleen, korviaan myöten velkaantuneen tervatalonpojan rosvoamista voi olla vaikea sisällyttää ”jalon ryöväriin” määreisiin. Toisaalta tervansoutaja todennäköisesti edusti rosvoille oman yhteisön ulkopuolista ”toista”, itsenäistä talollista, jolle oli – toisin kuin useimmille rosvoille – siunaantunut isojaossa maaomistusta sekä oikeus hakata metsiä ja polttaa tervaa. Robin Hood -periaatteen noudattamisesta – siis köyhille antamisesta – on Kiveksen rosvojen tapauksessa vain vähän historiallista näyttöä; vaatisikin lisää tutkimusta, jotta asiasta voitaisiin sanoa jotakin konkreettisempaa. Olisi virheellistä olettaa, että rosivot olisivat pysyvästi eläneet solidaaristen moraalivoittojen mukaisesti – tai että heillä olisi ollut siihen edes varaa. Välttämättä tätä ei aina odotettu myöskään kyläläisten keskuudessa, vaan rosvoja siedettiin ajoittaisista ylilyönneistä huolimatta (vrt. Hobsbawm 2000, 68, 76). Vapaustaistelijoiksi Kiveksen rosvoista ei ole. Myöskään mihinkään historiallisten esikuviansa Atlantin merirosvojen tapaiseen poliittis-taloudelliseen esivallan haastamiseen Kainuun järvirosivot eivät sentään kyenneet (ks. Rediker 2004). Oulun tervahoviin kantautuneet tarinat Oulujärvellä kallisarvoisia tervalasteja vaanineista hirvittävästä rosvoista saattoivat sen sijaan aiheuttaa jonkun harmaan hiuksen kaupungin porvareille.

LOPUKSI

1800-luvun puolivälin Oulujärven talousympäristön historiallinen konstruoiminen paljastaa, kuinka kapitalistinen talous – Hobsbawmin mainitsemat ”herrat, kaupungit, hallitukset, lakimiehet ja pankit” – muutti perustavanlaatuisesti paikallisia yhteisöjä. Kainuulaista varhaiskapitalistista historiaa kirjoitettiin ”ylhäältä käsin.” Tätä taustaa vasten tarinat historiallisista rosvoista ovat tarinoita pienistä voitoista (Hobsbawm 2005). Ne ovat ”alhaalta käsin” muodostuneita historiallisia repeämiä usein lineaarisiksi ja väjäämättömäksi ajateltuun kapitalistiseen kehitykseen. Tarinat opettavat, ettei kapitalismi muotoutunut Pohjolaankaan luonnonlainomaisesti. Pikemminkin pääoma löysi tiensä sinnekin

VIITTEET

1. Kiitän Tutkijaliiton vuoden 2014 kesäkoulun osallistujia artikkelini varhaista versiota koskevista tärkeistä huomioista. Kahden nimettömän refereearvioijan asiantunteva kritiikki auttoi tarkentamaan erityisesti artikkelin kysymyksenasettelua ja jäsentämään jatko-tutkimusta aihepiirin parissa. Suuri kiitos molemmille.
2. Selvydeksi todettakoon, että Oulujärven pohjoispuolen kives-alkuisilla paikannimillä (Kives, Kiveskoski, Kivesjärvi, Kiveslahti ja Kivesvaara) ei ole mitään tekemistä miespuolisten genitaalien kanssa. Nimet viittaavat perinteisessä verkkokalastuksessa käytettyihin tuohiin käärittyihin kivisiin verkonpainoihin, eli kiveksiin.
3. Leino vieraili Kiveksen ruukin rauniolla ensimmäisen kerran vuonna 1889 vasta 11-vuotiaana ja kiinnostui jo tuolloin Kiveksen menneisyydestä. Myöhemmin Leino matkasi seudulla useasti ja lupasi kanssamatkaajalleen Pekka Haloselle kirjoittaa Kiveksen ruukin vaiheista romaanin. Ensimmäinen kirjoitus valmistuikin vuonna 1898 *Nykyajan* liitteenä. Tässä siteerattu runoelma julkaistiin vuonna 1901 ja sitä seurasi vielä näytelmä vuonna 1902. Kolmeosaiseksi suunniteltu romaani jäi kuitenkin Leinolta kesken. (Heikkinen R. 2003, 141, 148, 163.)

Marxin (1974, 680) sanoin ”tihkuen verta ja likaa kaikista huokosistaan, kiireestä kanta-päähän”.

Kainuun sosiaalinen rosvious vaatii lisää tutkimusta. Tässä artikkelissa olen kyennyt selvittämään lähinnä Kiveksen seudulla ilmenneen rosvouden yleispiirteitä ja asettamaan ne historiallisen kapitalismin kehityksen puitteisiin. Olen pyrkinyt tarkastelemaan sosiaalista rosvoudusta ristiriitaisena historiallisena ilmiönä tuomitsematta sitä modernisaation varjopuoleksi. Olipa Kiveksen rosvoista ja heidän teoistaan lopulta mitä mieltä tahansa, niin siitä ainakin voidaan olla varmoja, että he uskalsivat elää röyhkeää ja kapinallista elämää mielivaltaisina ja epädemokraattisina aikoina. Siksi ”alhaalta käsin” kirjoitettava historiantutkimus on varmasti kiinnostunut heidän tarinastaan vielä tulevaisuudessakin.

4. Populaarit kirjoitukset kuvaavat rosvoja usein tuomitsevaan, mutta samalla hieman hupaisaan sävyyn (ks. esim. Heikkinen R. 1989). Aikalaismediassa, eli *Oulun Wiikkosanomissa*, kuva on pelkästään tuomitseva. Leinon epäillään omaksuneen kielteisen kuvan rosvoista isältään maanmittari Anders Lönnbohmlilta, joka oli kirjoittanut rosvoista nimimerkillä *Wiikkosanomissa* kärjekkään negatiivisesti. (Heikkinen R. 2003, 166.)
5. Esimerkiksi Kiveksen ruukin perustaja Carl Gustaf Bergbom omisti myös Vaalan Myllyrannan ruukin. Lisäksi hän oli omistajana ainakin Utajärven Kurimon ja Suomussalmen Ämmän ruukeissa. Vaurautensa Bergbom loi kuitenkin monipuolisella yritystoiminnallaan tervakaupassa, laivanvarustuksessa ja piensahateollisuudessa. Yhdessä toisen merkittävän oululaisen kauppahuoneen, Snellman G:sonin kanssa Bergbom myös perusti Suomen ensimmäisen höyrysahan Iijoen Kestilään vuonna 1860. Yritystoiminta loi pohjan Bergbomin kauppahuoneen laajoille metsähankinnoille 1800-luvun lopussa. Kauppahuoneesta kasvoi yksi Suomen 1800-luvun merkittävimmistä kauppiassuvuista. (Mm. Karjalainen 2000, 93; myös Massa 1994, 183.)
6. Vuonna 1838 perustettu Myllyranta täytyi rakentaa ensimmäisen kymmenen vuoden aikana kolmesti uudestaan. Ruukin omistaja Bergbom oli myös jatkuvissa maakiistoissa alueen talonpoikien kanssa. Talonpojat

- vastustivat ruukin uudelleen sijoittamista tulvien pe-
lossa. Perimätiedon mukaan Bergbom myös riitaantui
ruukin työnjohtajan ja rakennusmestarin kanssa, ja
nämä päättivät perustaa oman ruukkinsa Utajärven
Kurimoon. Vielä vuosina 1858–1864 Myllyrantaan
rakennettiin 460 metriä pitkä pato, kanava, saha ja iso
kartano. Tuotantolaitoksia ei koskaan saatu kunnolla
tuottaviksi. (Mm. Laine 1948; Heikkinen & Lackman
1986, 35.)
7. Kuten monilla Leinon *Kivesjärveläisissä* kuvaamilla
paikoilla ja ihmisillä myös kauniilla Lumikilla oli yh-
teys todellisuuteen. Paltamon rovastin Antti Andelinin
tytärtä kutsuttiin todella Lumikiksi. Voidaan myös tul-
kita, että runoelmassa Kiveksen kylässä vieraileva taide-
maalari olisi Leino itse. Osittain Lumikki olisi silloin
saanut esikuvansa Leinon nuoruuden kesäromanssista
Kivesjärvellä. (Mm. Heikkinen R. 2003, 164.)
 8. Muuallakin ruukit oli rakennettu kustannuksia sääste-
lemättä. Vuonna 1845 Sisä-Suomen ruukkituotantoa
valtion toimesta tarkastanut vuorimekaanikko J. E.
Ahlström tiivistä tilanteen: ”Useimmat näistä laitok-
sista ovat uskomattomilla kustannuksilla perustettuja,
jopa paljon suuremmilla kuin olisi tarvittu, jos ne olisi-
vat olleet suunnitelman mukaisesti lasketut ja laitokset
asiantuntevien henkilöiden tekemiä” (sit. Laine 1952,
55).
 9. Koska rautaruukkilaiset eivät palkkatyöläisinä so-
pineet sääty-yhteiskunnan jakolinjoihin, muotoutui
ruukkilaisille 1600-luvulta alkaen erillinen juridinen
käytäntönsä. Ruukkien palkkatyöläisille perustettiin
oma tuomioistuimensa, vuorikäräjät, jotka lakkautet-
tiin käytännössä vasta vuonna 1852. Vuorilainsäädäntö
jätti tosin ulkopuolelleen suuren joukon ihmisiä (mm.
naiset, palkolliset, loiset ja talonpojat), joiden elämä ja
toimeentulo oli sidoksissa suoraan tai epäsuorasti ruuk-
keihin. (Vilkuna 1996, 9.)
 10. Kainuun ruukeista Myllyrannan maaomistus oli ylivoi-
maisesti suurin. Kiveksen kylästä ruukki osti kaksi tilaa
metsineen. Etelä-Suomeen verrattuna maaomistus oli
kuitenkin pientä, eli mitään ruukin maaomistusdo-
meenioita ei ehtinyt Kainuuseen syntyä. (Karjalainen
2000, 87–88.)
 11. Tarkkaa arviota Myllyrannan ja Kiveksen ruukin työ-
väestöstä on vaikea tehdä, koska työntekijälistoja ei ole
olemassa (Leinonen 2014). Kiveksen ruukin palkka-
työväestö lienee kuitenkin ollut reilusti alle sadan mie-
hen. Kolmesataa henkeä lienee lähempänä yhteisöstä
toimeentulonsa saaneiden määrää. Vertailun vuoksi
saman tyyppisessä Ämmän ruukissa työskenteli par-
haimmillaan 70 palkkatyöläistä ja kaikkiaan noin 400
henkeä sai siitä toimeentulonsa. (Turpeinen 1985, 154;
Väisänen 1998, 218; Heikkinen & Lackman 1986, 33.)
 12. Historioitsija H.W. Claudelin muodostama kuvaus
(1937) Kiveksen kylän rosvoilusta Oulujärven ympä-
ristön asukkaiden muistitiedon pohjalta (sit. Leinonen
2014).
 13. Aikalaiset tunsivat rosvoit myös nimellä Variskylän var-
kaat (mm. Romppainen 2013).
 14. Karppisten rosvoveljesten ulkomuodosta kertoo myös
veljeskatraan kolmas jäsen Erik, tuttavallisemmin
Talas-Eera, joka tunnettiin Kainuun jättiläisenä (190
cm, 150 kg) ja voittamattomana painijana. Talas-Eera
toimi veljiään ”kunniallisimmissa” toimissa, tervansou-
tajana, toripoliisina ja pyhäkoulun opettajana Kajaanis-
sa. Mularin ja Karppisten veljesten lisäksi rosvojoukon
johtajina mainitaan talollinen Isko Tervonen ja hänen
ulkomuodoltaan karun näköinen veljensä Körri-Kalle.
(Mm. Heikkinen R. 2003, 147.)
 15. Sen verran laajamittaiseksi ryöstely ilmeisesti paisui,
että edelleenkin kerrotaan Kivesjärven seudun vanhois-
sa aitoissa olevan väliseinä ”viljanporajien” varalta. Sei-
nän avulla osa viljasta säästy iarkaudelta. (Leinonen
2014.)
 16. On arvioitu, että kyseinen *Oulun Wiikkosanomien* pal-
tamolainen nimimerkki olisi ollut maanmittari Antti
Lönnebohm, Eino Leinon isä (Heikkinen R. 2003, 147).
 17. Tietokirjallisuudessa esiintyy kaksi yhteenottoa. En-
sinnäkin tappelu, jonka jälkeen ”kasakat joutuivat pa-
laamaan verissäpäin takaisin”. Toisaalta kerrotaan myös
tapauksesta, jossa rosvoit olisivat sahanneet Kiveksen
kylän läheiselle Alanteen lahden jäälle ansaksi railoja,
joihin sitten kasakat olisivat ratsastaneet. Ks. Heikki-
nen R. 1989, 74; Hakasuon kyläyhdistys: http://www.paltamo.fi/kylayhdistykset/hakasuo/kives_rosvot.html, katsottu 1.8.2014.
 18. Plantingin lähettäminen Kiveksen kylään muistuttaa
paljon asetelmaa 1860-luvulla Pohjanmaalla, kun
Vaasan läänin maaherran nimittämänä nuori
26-vuotias ja koviin otteisiin valmis Aadolf Hägglund
lähetettiin taltuttamaan Härmän puukkojunkkarit.
(Ylikangas 1974, 27–29.)
 19. Kaikki oli kuitenkin Oulun porvareille suhteellista.

- Kainuussa 1900-luvun alussa tutkimusmatkalla ollut *Päivälehd*en matkatoimittaja Kalle Kajander (1902, 24–25) nimitti Oulua ja sen kuuluisaa tervahovia ”hökkeliksi” verrattuna Euroopan satamiin. On myös muistettava, että oululainen porvari oli usein ennakkomaksujen kautta alistussuhteessa Euroopan keskusten suurille kauppiaille ja tervan hinnan ollessa alhainen kauppahuoneet olivat taloudellisesti suurissa vaikeuksissa. Ks. Arrighi 1994, 141–148; Hautala 1956, 60; Aunola 1967, 402; Ikonen 1991, 120–123.
20. Koko tervanvalmistusprosessi tervaspuiden koloamisesta, tervahaudan polttamiseen ja valmiin tervan kuljettamiseen kesti jopa viisi vuotta. Työtä tehtiin niin helteessä kuin jäätävässä pakkasessa sekä häkämyrkytykselle alttiina. Kainuun jokien koskissa ja Oulujärven myrskyissä vahinkoalttiina ei ollut vain kallisarvoinen tervalasti vaan myös tervansoutajan henki. Tervanvalmistuksesta ja tervakulttuurista ks. erityisesti Pulkkinen 90–109; Paulaharju 1922; myös Turpeinen 2010; Keskisarja 2012.
21. Tervan hinta kohosi myös sota-aikoina. Esimerkiksi Englannin Kuninkaallinen laivasto arvosti erityisesti suomalaista tervaa. Vaikka pohjoisamerikkalainen terva oli Englannille usein edullisempaa, se oli laadultaan huonompaa. Pohjois-Amerikassa tervan valmistukseen käytettiin vähemmän aikaa eikä puita kolottu samalla tavalla kuin Suomessa. Tervaspuihin ei päässyt muodostumaan riittävästi pihkaa, mikä heikensi tervan laatua. Pohjois-Amerikan tervaa kutsuttiin ”kuumatervaksi”, sillä se syövytti laivastojen köysiä. Pohjoisamerikkalainen terva päätyikin Englannin kauppalaivaston käyttöön ja Kuninkaallinen laivasto pyrki ostamaan tervansa Suomesta ja Ruotsista. Laivaston tervan kysyntä kasvoi erityisesti sotavuosina, mikä tarkoitti parempia tienestejä Suomessa. (Airaksinen 1996.)
22. Wallersteinilainen maailmanjärjestelmänalyysi on pitkään käyttänyt tavara-ketjun (*commodity chain*) käsitettä kuvaamaan jonkun tietyn lopputuotteen (esim. valtamerilaiva) koko valmistuskaarta käsittelevää poliittistaloudellista analyysiä. Tavararintaman (*commodity frontier*) käsite painottaa maailmanlaajusten ketjujen lisäksi laajemmin sosiaalisia ja ekologisia muutoksia nimenomaan tuotantoketjujen alkupäässä eli jotain tärkeää raaka-ainetta toimittavissa periferioissa. (Ks. mm. Moore 2003; Bair 2009.)
23. Esimerkiksi Kainuussa vuonna 1902 matkustanut Kalle Kajander kuvasi tervataloutta metsien ”säälimättömäksi raiskaamiseksi”. Hän havainnoi, kuinka joiltakin alueilta männyt oli kerta kaikkiaan hakattu loppuun, edes päreeksi asti ei puuta riittänyt. Tervan polton ekologisista vaikutuksista katso Massa 1994; Kunnas 2007; Åstrom 1988; Kaukinen 1990.
24. Ruotsin vallan ajan lopussa majamieslaitos pyrittiin kitkemään kruunun toimesta pois useita kertoja mm. tekemällä luotonanto talonpojille rangaistavaksi. Majamieslaitoksen katsottiin olevan talonpoikien elinkeinonharjoittamiselle haitaksi. Se paitsi alkoholisoi ja velkaannutti talonpojat myös syrjäytti torikauppaa. Majamieslaitoksesta jaettiin myös tuomioita, mutta niillä ei käytännössä ollut mitään vaikutusta porvareiden toimintaan. (Aunola 1967, 15–17.)
25. Kulutustuotteiden, kuten suolan, jauhojen, kahvin ja tupakan, antaminen ennakkomaksuna seuraavan kauden tuotantoa vastaan on yksi klassinen työvoiman kontrolloinnin muoto (ks. Gerber 2014).
26. Vakiintuneiden kauppahuoneiden lisäksi Oulussa oli myös tervakeinottelijoita. Heidän juonenaan oli maksaa tervasta hieman kauppahuoneita parempi ennakko, mutta periä käräjillä seuraavasta lastista uupuneista tynnyreistä korkeita sakkoja. Myös kauppahuoneet veivät tuottajiaan käräjille, etenkin kun niille itselleen koittivat huonot ajat. Tutut kauppahuoneet olivat kuitenkin tervantuottajille keinottelijoita turvallisempia kauppakumppaneita. (Pulkkinen 1913, 106.)
27. Joskus on kirjoitettu, että Oulun tervaporvarit myös uhkailivat ja kiristivät talonpoikia saadakseen metsiä haltuunsa. Tutkimuksen valossa tälle väitteelle ei ole yksiselitteisiä perusteita. Oululaisten kauppahuoneiden Kainuussa liikkuneiden metsäostajien tiedetään kiristäneen talonpoikia, mutta kauppahuoneen johto kielsi jyrkästi työntekijöiltään tällaisen toiminnan. Monissa tapauksissa kainuulaiset talonpojat saivat myös verrattain hyviä korvauksia metsistä. (Karjalainen 2000.)
28. Vaikka kainuulaisen velkaperinnän huippuvuosisiksi mainitaan usein 1900-luvun vaihe, jolloin metsäomaisuutta siirtyi mm. puutavarayhtiöiden haltuun nopeassa tahdissa, tapahtui Kainuussa jo esimerkiksi vuonna 1866 pääasiassa tervaveloista johtuvia kärjäntuomittuja ulosmittauksia seuraavasti: Paltamossa 265, Sotkamossa 513 ja Kuhmonniemellä 191. (Väisänen 1998, 210.)

29. Varsinaisen tarkasteluajanjakson ulkopuolelta huomautettakoon, että kun puutavarayhtiöt omistivat Kainuusta vuonna 1885 10 tilaa ja 812 hehtaaria metsää, omistivat ne vuonna 1900 jo 27 tilaa ja 18 352 hehtaaria ja vuonna 1915 huimat 665 tilaa 260 721 hehtaaria. (Karjalainen 2000, 24, 161–163.) Vuosisadan vaihteen viliimpinä aikoina puutavarayhtiöiden maanhankinta keikautti Kainuun omistussuhteita radikaalisti. Yhtiöt hankkivat käsiinsä metsäomistusta häikäilemättömästi nimenomaan Kainuussa. Kysymys nousi lopulta poliittiseksi ja siihen myös puututtiin, kuitenkin varsinaisesti vasta vuoden 1925 Lex Pulkkinen myötä joka viimein rajoitti ja vaikeutti yhtiöiden maanhankintaa. (Mt., 24–26.)
30. Kainuun rahaolot olivat 1800-luvun puolivälissä varsin sekavat. Vielä pitkälle 1800-luvulle yleisimpänä arvonmittana oli Ruotsin kuparitaalari, koska kiinteistökaupat oli perinteisesti arvotettu taalareissa. Hopeariikintaalarissa arvioitiin lähinnä Ruotsin vallan ajalta periytyvien säädösten mukaisia sakkorangaistuksia. Hopearaha Kainuussa oli vähän, ja se kerääntyi lähinnä lahjaesineiksi. Todellisenä rahana olivat 1790-luvulla käyttöön otetut taalarit valtion velkaseteleinä. Velkaasiat tuotiin oikeuteen velkaseteleinä. Myös oululaiset porvarit arvioivat niillä tuotteiden hinnat. Tätä rahaa voitiin myös ”tehdä” itse, sillä velkikirjat olivat käypää valuttua ja liikkuiivat käsien välillä vinhaan. Lompakossa saattoi siis olla sekä velkikirjoja että valtion velkaseteli-taalareita. Kun Ruotsin raha vedettiin 1840-luvulla pois liikkeestä, alkoivat taalarit väistyä maan virallisen rahan, hopea- ja seteliruplien tieltä Kainuussakin, tosin hitaammin kuin eteläisessä Suomessa. Verot ja muut maksut määriteltiin nyt ruplissa. Kainuuseen venäläistä hopeaa ei juuri kulkeutunut, ja velkatalarit korvaantuivat seteliruplilla. Myös kainuulaisille rautaruukeille annettiin joissakin tapauksissa oikeus painaa hopearuplia palkanmaksua varten. Olipa raha mikä tahansa, sitä oli joka tapauksessa liikkeellä liian vähän ja keskinäiset luottosuhteet pysyivät rahavaihdannan rinnalla. Aikalaisille erillinen rahajärjestelmä ei ollut mikään ongelma, niin usein muuntoja jouduttiin tekemään. Verotuksen vahvistuessa muut rahamuodot kuitenkin hävisivät ruplan tieltä pois. Yksityisten velkikirjojen ja valtion velkaseteleiden liikkuminen näyttäisi vastaavan velkarahan kehitystä muualla Euroopassa. (Heikkinen A. 1997, 96–99; Hautala 1967, 48; vrt. Graeber 2011.)
31. Euroopan rahaliikenteessä uuden maailman jalometallit toimivat resurssivaluuttana, mikä mahdollisti Euroopan keskusten alijäämäisen kauppataseen periferian vähäisen kysynnän maiden kanssa. Osa uuden maailman hopeasta päätyi myös eurooppalaiseen kiertoon Länsi-Euroopassa kolikoiksi lyötynä ”vientituotteena”. Periferioissa, kuten niissä Pohjoismaissa, joissa kotimarkkinat olivat aktiiviset, käteinen raha otettiin laajemmin käyttöön. Heikkojen markkinoiden maissa kuten Suomessa kolikoista tuli kuitenkin ylellisyystavaroita, esimerkiksi koruja. Jalometallien päävirrat kuljivat kuitenkin Aasiaan länsieurooppalaisten rahoittaessa niillä tuontiaan. Eriytyisesti Kiinassa hopea päätyi jokapäiväisen kulutuksen ja verojen maksun välineeksi. (Pomeranz 2000, 270–271; vrt. Heikkinen A. 1997, 96–99.)
32. Verotuksen, majamieslaitoksen ja tervantuottamisen pakon yhteys näkyy kiinnostavasti Toini Aunolan (1967, 83–88) väitöskirjatutkimuksessa. Aunolan mukaan Ruotsin vallan ajan loppupuolella talonpojan sitoi kiinni yhteen porvariin nimenomaan verotus. Oulun ja Raahen kauppiat hoitivat suuren osan talonpoikiensa veronmaksusta heidän puolestaan. Verojen merkitys velka-alistussuhteen ylläpitämisessä näkyi myös siinä, että alueilla jonne valtion verotus ei vielä tiukasti ylettänyt, kuten 1800-luvun alun Savossa tai Kainuun itäisimmässä kylässä, ei myöskään syntynyt yhteen kauppahuoneeseen kiinnittyneitä kiinteitä kauppasuhteita.
33. Puutavarayhtiöiden maanhankinta ei aina tapahtunut velkaantuneiden talonpoikien kustannuksella. Maasta saatettiin myös tarvittaessa maksaa hyvin. Maan myyntiin talonpojan houkutteli rahan lisäksi usein edullinen mahdollisuus jäädä tilalle vuokralaiseksi. Yhtiölle järjestely taas takasi sen, että tila pysyi asuttuna ja kunnossa ja vuokralaista saatiin työvoimareservi metsä- ja uittotöihin. (Karjalainen 2000, 126–128.)
34. Hobsbawmin (2005) määrittelemät kaksi muuta sosiaalisen rosvouden tyyppiä ovat vastarintataistelijat *baidukit* ja kauhua herättävät *kostajat*.
35. Kiinnostavana yksityiskohtana mainittakoon, että ruukin maat päätyivät lopulta useamman mutkan kautta takaisin Bergbomin kauppahuoneen omistukseen. Bergbom oli myynyt takkuilevan ruukin ja sen maat venäläiselle yhtiölle todellista arvoaan korkeammalla hinnalla. Kun sitten ruukkiyhtiö teki konkurssin uusien omistajien alaisuudessa ja metsien arvo alkoi samalla kohota metsäteollisuuden kehityksessä, hankki laajoihin

metsäkauppoihin ryhtynyt Bergbom ensimmäisenä juuri Myllyrannan ruukin maat takaisin puutavarayhtiöleen. (Mm. Karjalainen 2000, 93.)

36. Yhteisresurssien tai yhteisvaurauden (*commons*) his-

KIRJALLISUUS

Airaksinen, Mikko (1996) Tar Production in Colonial North America. *Environment and History* 2:1, 115–125.

Arrighi, Giovanni (1994) *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*. London: Verso.

Aunola, Toini (1967) *Pohjois-Pohjanmaan kauppiaiden ja talonpoikien väliset kauppa- ja luottosubteet 1765–1809*. Helsinki: Kirjapaja.

Bair, Jennifer (2009) *Frontiers of Commodity Chain Research*. Stanford: Stanford University Press.

Braudel, Fernand (1982) *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century. The Wheels of Commerce. Vol. 2*. London: Fontana Press.

Barca, Stefania (2007) Enclosing the River: Industrialisation and the ‘Property Rights’ Discourse in the Liri Valley (South of Italy), 1806–1916. *Environment and History* 23:3.

Caffentzis, George (2013) *In Letters of Blood and Fire. Work, Machines, and the Crisis of Capitalism*. Oakland, CA.: PM Press.

Forberg, Juha (2014) *Ruukkipatruuna vastaan kaskitalonpojat Juantehtaan kolmet käräjät 1776, 1789, 1808 ja salamurha 1810*. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto.

Gerber, Julien-François (2014) The Role of Rural Indebtedness in the Evolution of Capitalism. *Journal of Peasant Studies* 41: 5, 729–747.

Graeber, David (2011). *Debt. The First 5000 Years*. New York: Melville House.

Hautala, Kustaa (1956) *Suomen tervakauppa 1856–1913. Sen viimeinen kukoistus ja häviö sekä niihin vaikuttaneet syyt*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Heikkinen, Antero (1988) *Kirveskansan elämää. Ihmisköhtaloita Kubmon erämaissa 1800-luvun alussa*. Helsinki: WSOY.

Heikkinen, Antero (1997) *Kirveskansan murros. Elämää Kubmossa koettelmusten vuosina 1830-luvulla*. Helsinki: Yliopistopaino.

Heikkinen, Antero (2000) Kirveskansa ja kansakunta. Elämän rakennusta Kuhmossa 1800-luvun jälkipuolella.

torialisesta ja teoreettisesta määrittelystä katso esim. Toivanen & Venäläinen 2015; Toivanen 2015.

37. Roskajoukon erottamisen strategiasta kapitalismissa katso myös Ari Korhosen artikkeli tässä numerossa.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Heikkinen, Reijo (1989) *Oulujärvi. Kainuun meri*. Kuopio: Kustannuskiila Oy.

Heikkinen, Reijo (2003) *Aavoja ja vaaroja. Eino Leino ja kotiseutu*. Kajaani: Lönnrot-Instituutti.

Heikkinen, Reijo & Lackman, Matti (1986) *Korpikansan kintereillä. Kainuun työväenliikkeen historia*. Kajaani.

Hill, Christopher (1967) *The World Turned Upside Down. Radical Ideas During the English Revolution*. London: Penguin.

Hobsbawm, Eric (2005) *Rosvot*. Tampere: Vastapaino.

Holloway, John (2010) *Crack Capitalism*. London: Pluto Press.

Hopkins, Terence K. & Immanuel Wallerstein (1986) Commodity Chains in the World-economy Prior to 1800. *Review* (Fernand Braudel Center), 157–170.

Huurre, Matti, Keränen, Jorma & Turpeinen, Oiva (1988) *Hyrynsalmen historia*. Hyrynsalmi: Hyrynsalmen kunta ja seurakunta.

Häkkinen, Antti (1991) ”Varkauksia alkoi ilmetä syksyisin” – Suuret rosvo: Hallin Janne, Aleksanteri ja Kaappo Sutki. Teoksessa Häkkinen, Antti, Ikonen, Vappu & Soikkanen, Hannu (toim.) *Kun balla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. Helsinki: WSOY.

Ikonen, Vappu (1991) ”Tervaa ... vastaan saatiin Oulun kauppiailta ennakkona viljaa, suolaa ja muutakin” – Kauppahuoneiden rooli hätäaikana. Teoksessa Häkkinen, Antti, Ikonen, Vappu & Soikkanen, Hannu (toim.) *Kun balla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. Helsinki: WSOY.

Innis, Harold (1956) *The Fur Trade in Canada. An Introduction to Canadian Economic History*. Toronto: University of Toronto Press.

Kajander, Kalle (1902) *Nälkämaitla. Kuvia ja havaintoja Koillis-Suomesta nälkävuodelta 1902*.

Karjalainen, Tapio (2000) *Puutavarayhtiöiden maanhankinta ja -omistus Pohjois-Suomessa 1885–1939*. Oulu: Oulun yliopisto.

Kaukinen, Yrjö (1990) Tuotannon ja luonnon suhteet Suomessa 1500–1850. Teollisuus ja muu jalostustoiminta.

- Teoksessa *X Suomalais-Neuostoliittolainen yhteiskuntahistorian symposiumi Turussa 3.-8.5.1988*. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys.
- Kerkelä, Heikki (1996) *Vanhan maailman peilissä. Modernin yhteiskunnan synty ja pohjoinen aineisto*. Helsinki: Gaudeamus.
- Keskisarja, Teemu (2012) Metsäteollisuuden raiskaama maa? Elinkeinojen murros ja nälänhätä Kainuussa 1902. Teoksessa Jensen-Eriksen, Niklas et. al. (toim.) *Kansallinen kapitalismi, kansainvälinen talous*. Helsinki: Siltala.
- Kuisma, Markku (1993) *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920*. Helsinki: SHS.
- Kunnas, Jan (2007) Potash, Saltpeter and Tar. Production, Exports and Use of Wood in Finland in the 19th Century. *Scandinavian Journal of History* 32:3, 281–311.
- Laine, Evert (1948) *Suomen vuoritoimi 1809–1884 II. Ruukit*. Helsinki.
- Laine, Evert (1950) *Suomen vuoritoimi 1809–1884 I. Yleisytyt*. Helsinki.
- Laine, Evert (1952) *Suomen vuoritoimi 1809–1884 III. Harkkobytit kaivokset konepajat*. Helsinki.
- Leino, Eino (1901) *Kivesjärveläiset. Kertovainen runoelma*. Helsinki: Otava.
- Leino, Eino (1962) *Runot II. 1897–1901*. Helsinki: Otava.
- Leinonen, Sari (2014) Kiveksen rautaruukki. Rautaa Pietariin Saakka. Teoksessa *Hakasuo-Länsiranta-Varisniemi kyläkirja. Elettyä entisajoilta tähän päivään*. Hakasuon seudun kyläyhdistys.
- Linebaugh, Peter (2006) *The London Hanged. Crime and Civil Society in the Eighteenth Century*. London: Verso.
- Linebaugh, Peter (2008) *The Magna Carta Manifesto. Liberties and Commons for All*. Berkeley: University of California Press.
- Linebaugh, Peter & Rediker, Marcus (2000) *The Many-Headed Hydra. Sailors, Slaves, Commoners, and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic*. London: Verso.
- Luttinen, Jaana (2012) Metsän hahmottaminen ja hallintuotto 1500–1850. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.) *Ihminen ja Metsä – kohtaamisia arjen historiassa*. Helsinki: Metsäkustannus.
- Lönnrot, Elias (1980) *Matkat 1828–1844*. Helsinki: Weilin & Göös. Alun perin koottuna kahdessa niteessä, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1902.
- Malm, Andreas (2013) The Origins of Fossil Capital. From Water to Steam in the British Cotton Industry. *Historical Materialism* 21:1, 15–68.
- Marx, Karl (1974) *Pääoma I. Kansantaloustieteen arvostelua. Pääoman tuotantoprosessi*. Moskova: Kustannusliike Edistys.
- Massa, Ilmo (1994) *Pohjoinen luonnonvalloitus. Suunnistus ympäristöhistoriaan Lapissa ja Suomessa*. Helsinki: Gaudeamus.
- Moore, Jason W. (2000) Sugar and the Expansion of the Early Modern World-economy. Commodity Frontiers, Ecological Transformation, and Industrialization. *Review* (Fernand Braudel Center), 409–433.
- Moore, Jason W. (2003) The Modern World-System as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism. *Theory and Society* 32:3, 307–377.
- Muldrew, Craig (1998) *The Economy of Obligation. The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England*. London: MacMillan Press.
- Neeson, Jeanette (1996) *Commoners: Common Right, Enclosure and Social Change in England 1700–1820*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oulun Wiikkosanomat 25.7.1863. Kansallisarkisto: <http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/directory/2673>, katsottu 1.8.2015.
- Oulun Wiikkosanomat 6.6. 1868. Kansallisarkisto: <http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/directory/2673>, katsottu 1.8.2015.
- Paulaharju, Samuli (1922) *Kainuun mailta. Kansantietoutta Kajaanin kulmilta*.
- Pomeranz, Kenneth (2000) *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Pulkkinen, Paavo (1913) *Muistiinpanoja Kubmoniemen tavoista ja elannosta*. Helsinki: Otava.
- Rediker, Marcus (2004) *Villains of All Nations. Atlantic Pirates in the Golden Age*. London: Verso.
- Romppainen, Hannu (2013) Paltamon historia autonomian ajasta Kainuun maakuntahallintoon. Teoksessa Keränen, Jorma & Romppainen, Hannu 2013 (toim.) *Paltamo – Kainuun emäntäjä*. Saarijärvi.
- Salokorpi, Asko (1999) *Suomen Rautaruukit*. Otava: Helsinki.
- Siltala, Juha (2012) Pakkovero, valtio ja kapitalismi. Teoksessa Jensen-Eriksen, Niklas et. al. (toim.) *Kansallinen kapitalismi, kansainvälinen talous*. Helsinki: Siltala.

- Suviala, Risto (2014) *Velkaorjuudesta hyvään perintätapaan. Perinnän historia*. Helsinki: Auditorium.
- Thompson, E.P. (1996) *Herrojen valta ja rabvaan kulttuuri. Valta, kulttuuri ja perinnäistävät 1700- ja 1800-lukujen Englannissa*. Helsinki: Gaudeamus.
- Toivanen, Tero & Venäläinen, Juhana (2015) *Yhteisvaurauden uusi aika*. Teoksessa Jakonen, Mikko & Silvasti, Tiina (toim.) *Talouden uudet muodot*. Helsinki: Into.
- Toivanen, Tero (2015) *Commons Against Capitalism*. Teoksessa Borgnäs, Kajsa et al. (toim.) *The Politics of Ecosocialism. Transforming Welfare*. London: Routledge.
- Turpeinen, Oiva (1985) *Kainuun historia II. Väestö ja talous*. Kajaani: Kainuun Sanomain kirjapaino.
- Turpeinen, Oiva (1986) *Nälkä vai tauti tappoi?* Helsinki: SHS.
- Turpeinen, Oiva (2010) *Mustan kullan maa. Tervan matka maailmalle*. Somero: Amanita.
- Wallerstein, Immanuel (1974) *The Modern World-system I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-economy in the Sixteenth Century*. Berkeley: University of California Press.
- Wallerstein, Immanuel (1986) *Historiallinen kapitalismi*. Tampere: Vastapaino.
- Vilkuna, Kustaa HJ (1994) *Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi, ruukinpatruunalle hyödyksi. Suomen rautateollisuus suurvalta-ajalla*. Helsinki: SHS.
- Vilkuna, Kustaa HJ (1996) *Arkielämää patriarkaalisessa työmiestyhteisössä. Rautaruukkilaiset suurvalta-ajan Suomessa*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Williams, Michael (2007). *The Role of the Deforestation in Earth and World-System Integration*. Teoksessa Hornborg, Alf et al. (toim.) *Rethinking Environmental History. World-System History and Global Environmental Change*. Lanham: Altamira Press.
- Väisänen, Heino (1998) *Kainuun kansan vaiheita 1500–1900*. Jyväskylä: Gummerus.
- Åström, Sven-Erik (1988) *From Tar to Timber. Studies in Northeast European Forest Exploitation and Foreign Trade 1660–1860*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Ågren, Maria (1994) *Land and Debt: On the Process of Social Differentiation in Rural Sweden 1750–1850*. *Rural History* 1:5, 23–40.
- Ylikangas, Heikki (1974) *Härmän häijyt ja Kaubavan herra*. Helsinki: Otava.
- Ylikangas, Heikki (2003) *Nurmijärven rosvo*. Helsinki: WSOY.